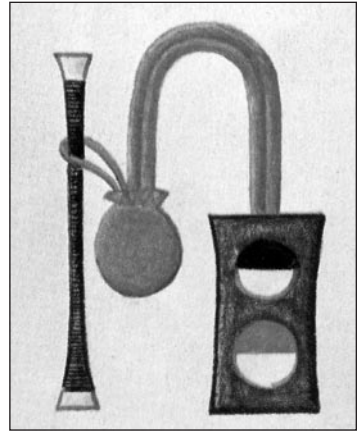

Saateks vanaegiptuse elutarkustele

Sergei Stadnikov

Egiptuse kirjarbed: pinal musta ja punase tindiga ning kirjapulk.

Muinasegiptuse elutarkused või lihtsalt õpetused on ainus kirjandusliik, mis egiptoloogia vahendusel käibib veel praegugi oma algsel nimekujul šb;j.t.¹ Kahjuks ei ole

teada egiptlaste endi jutustuste, poemide, muinasjuttude, valmide, enesekohaste ideaalbiograafiate jne., lõpuks kirjanduse kui niisuguse tõlgendusi kõige üldisemal, abstraheri-

¹ H. H. Schmid. *Wesen und Geschichte der Weisheit. Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur.* Berlin, 1966, lk. 9.

Täiendavalt didaktilise kirjanduse kohta vt. J. Leclant. *Documents nouveaux et points de vues récents sur les sagesses de l'Égypte ancienne. – Les sagesses du Proche-Orient ancien. Colloque de Strasbourg 17–19 mai 1962.* Paris, 1963, lk. 5–27; S. Morenz. *Ägyptische Religion.* Stuttgart, 1960, lk. 131, märkus nr. 60; S. Morenz. *Gott und Mensch im alten Ägypten.* Leipzig, 1964, lk. 80; K. Koch. *Geschichte der ägyptischen Religion. Von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1993, lk. 196–198; H. Grapow. *Zur Frage der ägyptischen Literatur als Begriff und ihrer Wertung durch die Ägypter und uns. – Forschungen und Fortschritte, vihk nr. 26,* 1950, lk. 297–301; R. J. Williams. *The Sages of Ancient Egypt in the Light of Recent Scholarship. – Journal of American Oriental Society, kd. 101,* 1981/1982, lk. 1–19; W. Helck. *Zur Frage der Entstehung der ägyptischen Literatur. – Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, kd. 63/64,* 1972, lk. 16–20; K. F. D. Römheld. *Wege der Weisheit. Die Lehren Amenemopes und Proverbien 22, 17–24, 22.* Berlin–New York, 1989.

Vanatestamentlikus mõttes “tarkust” (“hokma”) märkivat sõna muinasegiptuse keele sõnavaras ilmselt ei esineud (küll aga käibib egiptoloogias ja assüroloogias “tarkuskirjanduse” mõiste õpetuslike tekstide tähendusel). Pigem on tegemist valdavalt ratsionaalselt fundeeritud imperatiivset laadi juhiste edastamisega (põhjalikumalt erinevate elutarkuste traditsioonide ja kontaktide kohta vt. H. H. Schmid. *Wesen und ...*, lk. 8–9; J. Assmann. *Weisheit, Schrift und Literatur im alten Ägypten. – Weisheit. Archäologie der literarischen Kommunikation III* (Hrsg. A. Assmann). München, 1991, lk. 475–496; R. J. Williams. *Egypt and Israel. – (edit. J. R. Harris). The Legacy of Egypt.* Oxford, 1971, lk. 257–290; J. Assmann. *Herrschaft und Heil. Politische Theologie in Altägypten, Israel und Europa.* München–Wien, 2000, lk. 15–69; G. E. Bryce. *A Legacy of Wisdom. The Egyptian Contribution to the Wisdom of Israel.* London, 1979; J. Grumach. *Untersuchungen zur Lebenslehre des Amenemope.* München–Berlin, 1972; S. Morenz. *Ägyptologische Beiträge zur Erforschung der Weisheitsliteratur Israels. – Les sagesses du Proche-Orient Ancien.* Paris, 1963, lk. 63–71; G. von Rad. *Hiob und die altägyptische Weisheit. – Vetus Testamentum, kd. 3,* 1955, lk. 293–301; A. Rupp. *Vergehen und Bleiben. Religionsgeschichtliche Studien zum Personenverständnis in Ägypten und im Alten Testament.* Saarbrücken, 1976; W. Baumgartner. *Israelitische und altorientalische Weisheit.* Tübingen, 1933; W. G. Lambert. *Babylonian Wisdom Literature.* Oxford, 1960, lk. 1; H. D. Preuss. *Einführung in die alttestamentliche Weisheitsliteratur.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1987; R. Anthes. *Lebensregeln und Lebensweisheit der alten Ägypter.* Leipzig, 1933; J. Fichtner. *Die altorientalische Weisheit in ihrer israelitisch-jüdischen Ausprägung.* Giessen, 1933; F. von Bissing. *Altägyptische Lebensweisheit.* Zürich, 1955; H. Brunner. *Zentralbegriffe ägyptischer und israelitischer Weisheitslehren. – Das hörende Herz* (Hrsg. W. Röllig). *Kleine Schriften zur Religions- und Geistesgeschichte Ägyptens.* Göttingen, 1988, lk. 402–417; H. Brunner. *Altägyptische Weisheit.* Zürich–München, 1988, lk. 11). ▶

val tasandil. Kusjuures kõik eespool loetletud kirjandusvormid olid kunagi Niiluse kallastel õitsenud tsivilisatsiooni kirjavaras ometigi olemas. Didaktilise suunitlusega elutarkustest on suuremal või vähemal määral säilinud 17 teksti, hõlmates ajavahemikku Vana Riigi (u. 2700–2240 e. Kr.) keskpaigast kuni 3. saj. p. Kr. Nimetagem neist kas või Kagemni, Ptahhotepi, Heti, Ani, Amenemope ning Anhšešonki elutarkusi – didaktiline traditsioon haarab vähemalt 2700 aastat! Need tekstid olid ülimalt tähtsad tulevaste kirjutajate kasvatamisel, seda isegi mitte niivõrd konkreetsete ametialaste oskuste kinnistamiseks kui eduka ametnikukarjääri teostumiseks. Paljuski tähendas “tarkus” hästi omandatud “teadmist”. Kasvatust ja teadmisi saadi eelkõige templikoolides. Nii egiptuse kui ka sumeri-akadi-babüloonia koolides kuulus didaktiline kirjavar kindlalt õppekava hulka. Mõned õpetuste kirjakohtad esinevad veidi mugandatud kujul Vanas Testamendis (näiteks hinnatakse egiptuse tarkust kõrgelt 1. Kuningate raamatus (5, 10), kuid siiski on viimases Mesopotaamia kultuuriruumi kirjanduse mõju tajutavam), kujundades sellega osaliselt ja kaudselt ka palju hilisemat õhtumaa mõtteviisi. See-est saab muinasegiptuse elutarkusi iseloomustada kui sisult ning vormilt kõige terviklikumaid. Muide, egiptuse demootikaeelsete (kuni 8.–7. saj. e. Kr.) elutarkuste alalõigud ületavad oma mahult tunduvalt

Vana Testamendi proverbe eraldi võetuna.

Koos elulugudega moodustab tarkuskirjandus egiptlaste eetiliste arusaamade kõige kaalukama kirjalike allikate kogumi. Vanimates, tõsi küll, hilisemate ärakirjade kujul säilinud Kagemni ja Ptahhotepi (Vana Riik) elutarkustes on peamiselt juttu ühe jumalkuninga teenistuses oleva kõrgametniku õigest käitumismudelist. Keskmise Riigi (ca 2040–1785 e. Kr.) perioodist pärit “Heti õpetuses” kirjeldab isa pojale erinevate käsitöölade meistrite lõputuid vaevu ning tõstab esile kirjutaja kõrget staatust ja heaolu. Uue Riigi (ca 1550–1070 e. Kr.) ajal loodud Ani ning Amenemope elutarkustes avatakse, võrreldes varasemate didaktilistega teostega, rohkem Jumala vahetut väge ning võimu inimese elu kulgemise määramisel.

Elutarkuste kui kirjandusžanri hindamisel on ülimalt tähendusrikas järgmine asjaolu: reeglina tuuakse ära teoste autorite (reaalsed või legendaarsed) nimed.

Kaks säilinud õpetust on kirjutatud spetsiaalselt troonipärijatele – “Õpetus Merikarele” (I vaheperiood; ca 2240–2040 e. Kr.) ja “Amenemheti elutarkus” (Keskmise Riik). Mõlemas kajastub muu hulgas ebastabiilne sisepoliitiline olukord, täis dünastiasiseseid intriige, mida “Ptahhotepi elutarkuses” veel ei ole.

Kui nüüd üritada eristada elutarkuste paljususe puhul kõige üldisemat ühistunnust,

► Sarnaselt Mesopotaamia, Kaanani-Foiniikia ja Vana Testamendi kultuurialal loodud mõnevõrra erineva struktuuri ning lühema mahuga elutarkustega kätkesid ka vanaegiptuse õpetused pisut vastuolulist peaeesmärki – jäädvustada kirjapildis ja edastada järeltulevatele sugupõlvetele igikestvat tarkust, teisalt aga arvestada uusi elukogemusi. See objektiivselt kujunenud dihhotoomia pakkus muinasaja intellektuaalidele suurt vaimset pinget ning vahel isegi ilmset naudingut. Hilis-Egiptuse (I aastatuhat e. Kr.) perioodi alguseks kinnistus didaktikas üleajaline, oma tsivilisatsiooni mütoloožilistele lätetele veelgi enam orienteeritud tegelikkuse tunnetamine. Säärase vaimse suunitluse, mõnes mõttes isegi kriisi süvapõhjused asusid kindlasti kogu Egiptuse ühiskonda vapustanud kuningas Ehnatoni (valitses ca 1364–1347 e. Kr.) monoteistliku, Atoni päikeseketast kultuslikult austava religiooni asutamise katse järelmõjudes, sisevastuoludest vaevatud Uue Riigi lagunemises u. 1070 e. Kr., võõramaist päritolu (liibüa ja etioopia) vaaraode dünastiate esilekerkimises ning lõpuks maa allutamises Pärsia maailmariigile 525. a. e.Kr. (täiendavalt elutarkuste ja ajaloolise poliitilis-ideoloogilise olukorra vahelist seosest vt. H. H. Schmid. Wesen und ..., lk. 79–84). Seetõttu erinevad näiteks Ptahhotepi ning Anhšešonki (viimane pandi kirja Ptolemaioste ajastul) elutarkused üksteisest üsna oluliselt. Vana Riigi ajal välja kujunenud eetilised arusaamad sattusid sajandeid hiljem oluliselt muutunud sotsiaalpoliitilistes oludes teatavasse lõhestatuse seisundisse. “Ani elutarkuse” autor on näiteks lausa sunnitud vaidlema oma kõigis autoriteetides kahtleva poja Honsuhotepiga! Lisaks vt. M. Lichtheim. Late Egyptian Wisdom Literature in the International Context. A Study of Demotic Instructions. Fribourg-Göttingen, 1983; K. F. D. Römheld. Die Weisheitslehre im Alten Orient. Elemente einer Formgeschichte. München, 1989, lk. 10–11, märkus nr. 33). Reljeefsemalt kui Egiptuses ja Mesopotaamias, püsistus didaktiline traditsioon Iisraelis – aja, ajaloo ning elutarkuste koosmõju kaudu (põhjalikumalt vt. H. H. Schmid. Wesen und..., lk. 196–201).

siis selleks võiks sotsiaaleetilisel tasandil olla eelkõige kompromissi saavutamise soov, sest kokkuleppevalmidus loob aluse õnnelikuks peereeluks ning edukaks karjääriks. Mida didaktilistes tekstides aga ei leidu, see on antiikkreeka filosoofiale iseloomulik ratsionaalne küsimusepüstitus loodusnähtuste ning olemise kohta. Samuti ei maksa vanaegiptuse õpetustest otsida klassikalisele abstraktsele mõtlemisele omast induktsiooni-, definitsiooni- ja dialektikameetodit koos vastavate mõistetega.

“Ptahhotepi elutarkust” sisaldav papüürus osteti 1843. a. Egiptuse kunagise pealinna Teeba lääneosast, praeguse Luxori vastast. Papüüruserulli algne leiukoht on teadmata, rull kannab ostjast esmaomaniku Achilles Prisse d’Avennes (1807–1879) nime (“Papyrus Prisse”) ning asub praegu Bibliothèque Nationale í Pariisis. Ajaliselt pärineb papüürus 12. dünastia (ca 1970–1785 e. Kr.) valitsemisperioodist, olles koopia veel vanemast tekstist, võimalik isegi, et originaalmanuskriptist. Teos ise on kirjutatud hieraatilises kirjas. Seda üritati lugeda juba 19. sajandi keskel, üsna egüptoloogia algusaegadel.² “Papyrus Prisse íle” lisaks eksisteerib veel neli hilisemat, Uuest Riigist (u. 1550–1070 e. Kr.) pärinevat papüürusefragmenti, üks kirjatahvel ning

viis ostrakoni (savi- või kivikillud). “Papyrus Prisse” on kõigi tõlgete alus; erinevates tekstivariantides esinevad üsna suured erinevused ütluste sisu, grammatiliste vormide ning lõikude pikkuste vahel, sest aastatuhandete kestel muutusid aegamööda egiptuse keel ja kiri. Lisati ka mõningaid uusi peatükke. Pealegi ei püüdnud omaaegsed ümberkirjutajad elutarkust iga hinna eest maksimaalselt täpselt kopeerida, nagu seda tegid Vana ja Uue Testamendi kopistid.

“Sinuhe jutustuse” kõrval oli “Ptahhotepi elutarkus” kõige rohkem tsiteeritav või viidatav kirjandusteos (vastavalt iidsele tavale – autorile viitamata), mis ühemõtteliselt osutab viimase populaarsusele ning autoriteedile lugejate või kaasakuulajate seas.³ Vanade autorite tsiteerimise motiivid seisnevad eelkõige iseenda (sageli edevas) intellektuaalsete teadmiste rõhutamises ja seeläbi oma mõtete väärtuse kergitamises. Näiteks 20. saj. teisel poolel e. Kr. loodud “Sinuhe jutustuses” tsiteeritakse peaaegu sõna-sõnalt üht lauset “Ptahhotepi elutarkusest”. Kõnesoleva teksti mõju on hoomatav ka Semna steelil, “Amenemope õpetuses”, “Tanutamuni unenäosteelil” ning vahendatult isegi kopti munkade kloostrielu korralduses, seega teatavas mõttes isegi praegu!⁴

² 1847. a. avaldas prantsuse orientalist ise papüüruse esimese faksimileväljaande (Prisse d’Avennes. Fascimile d’un Papyrus égyptien en caractères hiératiques. Paris, 1847). Lähemalt teadlase elust vt. M. Dewachter. Un Avesnois: l’égéptologue Prisse d’Avennes (1807–1879). Paris, 1988; Who Was Who in Egyptology (edit. M. L. Bierbrier). London, 1995, lk. 343–344.

Esimese tõsiteadusliku hieraatilises originaalkirjas oleva tekstieditsiooni üllitas Gustave Jéquier (G. Jéquier. Le papyrus Prisse et ses variantes. Paris, 1911). Sellele järgnesid juba hieroglüüfikirja ümberpandud Eugéne Dévaud ja Žbynek Žaba poolt elutarkuse erinevate fragmentide põhjal tehtud kapitaalsed publikatsioonid (E. Dévaud. Les Maximes de Ptahhotep d’après le Papyrus Prisse, les Papyrus 10371, 10435 et 10509 du British Museum et la Tablette Carnarvon. Fribourg, 1916; Ž. Žaba. Les Maximes de Ptahhotep. Praha, 1956). Teose uusi lõike avaldas Ricardo Caminos (R. Caminos. Literary fragments in the hieratic scripts. Oxford, 1956). Papüüruse leidmise asjaolude kohta vt. M. Dewachter. L’apparition du Papyrus Prisse (pBN 183–194). – Revue d’égéptologie, kd. 39, 1988, lk. 209–215.

³ H. Brunner. “Zitate”. – Lexikon der Ägyptologie (W. Helck, W. Westendorf), kd. VI, Wiesbaden, 1986, tulp 1418.

Lisaks vt. J. Assmann. Gibt es eine “Klassik” in der ägyptischen Literaturgeschichte? Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Ramessidenzeit. – Akten des 22. Deutschen Orientalistentags, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement, kd. 6, 1985, lk. 35–52; B. van de Walle. La transmission des textes littéraires égyptiens. Bruxelles, 1948; G. Burkard. Textkritische Untersuchungen zu ägyptischen Weisheitslehren des Alten und Mittleren Reiches. Wiesbaden, 1977; H. Brunner. Zitate aus Lebenslehren. – Studien zu altägyptischen Lebenslehren (Hrsg. E. Hornung, O. Keel), Fribourg–Göttingen, 1979, lk. 105–171; W. Gugliemi. Zur Adaption und Funktion von Zitaten. – Studien zur altägyptischen Kultur, kd. 11, 1984, lk. 347–364; H. H. Schmid. Wesen und..., lk. 53.

⁴ H. Brunner. Ptahhotep bei koptischen Mönchen. – Das hörende Herz. Kleine Schriften zur Religions- und Geistesgeschichte Ägyptens (Hrsg. W. Röllig), Göttingen, 1988, lk. 417–421.

Juba egiptlased ise arvasid Ptahhotepi klassikute hulka. Ramessiidide ajast (12. saj. e. Kr.) pärit Chester-Beatty IV papüürusel (Papyrus British Museum 10684; 2,5–3,10) on jäädvustatud järgmised ülimalt tähendusrikkad mõtted: “Kas on keegi võrdne Džedefhoriga? Kas keegi sarnaneb Imhotepiga? Ei ole meie lähedaste seas kedagi, (kes) oleks võrdväärne Neferti (või) Hetiga, suurimaga nende seast. Meenutan sulle (veel) Ptahemdzehuti ning Haheperresenebi nimesid. Kas on keegi võrdne Ptahhotepi (ja) Kairosega? Need targad ennustasid seda, mis tuleb (ja) mida nad ütlesid – toimuski.”⁵

Säilinud fragmentide põhjal otsustades ei ole “Ptahhotepi elutarkus” sugugi vanim didaktiline teos. Kuid see oli kahtlemata kõige autoriteetsem, saavutades aastatuhandeid ületava vaimse järelkaja. Ptahhotepi ennast saab vaadelda ainult võimaliku autorina. Teksti lõpetab anonüümse ümberkirjutaja traditsiooniline kolofon: “Jõudnud algusest lõpuni nii, nagu leiti üleskirjutatuna.”⁶ Sissejuhatuses teata-

take, et mees oli ametis vesiirina vaarao Isegi valitsemise ajal – seega 5. dünastia lõpus, ca 2400 e. Kr. Informatsioon ei pruugi olla sugugi täpne, sest nii nagu teisedki Vana-Idamaade rahvad, üritasid egiptlased kirjandusteoste autoriteeti sageli nende iidsuse toonitamise abil tõsta. Kohati on hoomatav Vana Riigi aegse kirjakeele mõju.⁷ Teksti lõpus tuuakse ära Ptahhotepi igati auväärne iga – tervelt 110 aastat! Nimelt just seda pidasid egiptlased inimese ideaalvanuseks, kusjuures viimase kümne eluaasta jooksul pühendus inimene rahulikule ettevalmistusele (vajaduse korral eeskätt hauakambri lõplikule viimistlemisele) harmooniliseks üleminekuks teispoosusesse. Ajaloollikatest teame arvestatavat hulka inimesi, kelle eluiga ulatus 70–80 aastani. Näiteks 19. dünastia (Uus Riik) vaarao Ramses II elas 92–93 aastat (valitses vähemalt 67 a.), Vana Riigi VI dünastia kuningas Pepi II oli aga võimal sada aastat, surres umbes 106. eluaastal (muide, teadaolevalt on see maailmaajaloo kõigi võimukandjate rekord!).

⁵ A. Gardiner. Hieratic papyri in the British Museum, Third serie, kd. I, London, 1936, lk. 37–44; M. A. Korostovcev. Pisky Drevnego Egipta. Sankt-Peterburg, 2001, lk. 237; J. Assmann. Gibt es eine “Klassik”..., lk. 35–52; H. Brunner. Altägyptische..., lk. 65, 225, 471–472; G. Posener. Les richesses inconnues de la littérature égyptienne. – Revue d'égyptologie, kd. 6, 1951, lk. 27–48. J. Leclant. Documents nouveaux..., lk. 6, 19.

Ülaloodud egiptuse klassikute nimekiri sarnaneb mõnevõrra antiikkreeka “seitsme targa” (kes elasid ca 600 e. Kr.) loeteluga. Tõsi küll, vähemalt praegu ei saa tuvastada otsest või kaudset seost kahe traditsiooni vahel. Põhjalikumalt “seitsme targa” kohta vt. W. Rösler. Die sieben Weisen. – (Hrsg. A. Assmann) Weisheit. Archäologie der literarischen Kommunikation III. München, 1991, lk. 357–365.

⁶ Sarnased teoste lõpud on näiteks veel “Sinuhe jutustusel” ja “Muinasjutul merehädalisest” (vt. S. Stadnikov. Sinuhe jutustus. Tallinn, 1996, lk. 29; S. Stadnikov. Vana-Egiptuse kultuurilugu. Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn, 1998, lk. 260). Säärased kolofonid lõpetavad ka “Õpetust Merikarele” ning “Amenemheti elutarkust” (K. A. Kitchen. Proverbs and wisdom books of the Ancient Near East. – Tyndale Bulletin, kd. 28, Leicester, 1977, lk. 93).

Suhteliselt hiljuti nimetas tunnustatud egiptuse klassikalise kirjavara uurija saksa egiptoloog Günter Burkard kõikide elutarkuste autoreid fiktiivseteks (G. Burkard. Aufbruch des Individuums: die Literatur im Mittleren Reich. – Ägypten 2000 v. Chr. Die Geburt des Individuums (Hrsg. D. Wildung). München, 2000, lk. 13).

⁷ “Ptahhotepi elutarkuse” saamislugu ja selle dateerimise kriteeriumid on põhjustanud egiptoloogias juba palju aastaid kestva diskussiooni. Teema kohta vt. E. Eichler. Zur Datierung und Interpretation der Lehre des Ptahhotep. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 128, 2001, lk. 97–107; R. B. Parkinson. Teachings, Discourses and Tales from the Middle Kingdom. – S. Quirke (edit.), Middle Kingdom Studies, New Malden, 1991, lk. 91–122; G. Burkard. Ptahhotep und das Alter. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 115, 1988, lk. 19–30; D. Kurth. Altägyptische Maximen für Manager. Die Lehre des Ptahhotep. Darmstadt, 1999, lk. 10; R. B. Parkinson. Voices from Ancient Egypt: An Anthology of Middle Kingdom Writings. London, 1991, lk. 66; W. Helck. Zur Frage der Entstehung der ägyptischen Literatur. – Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, kd. 63/64, 1972, lk. 6–26; J. Bergman. Gedanken zum Thema “Lehre-Testament-Grab-Name”. – (Hrsg. E. Hornung, O. Keel), Studien zu altägyptischen Lebenslehren, Fribourg–Göttingen, 1979, lk. 73–104; K. F. D. Röhmdel. Die Weisheitslehre..., lk. 17; D. Warburton. F. Junge. “Die Lehre Ptahhoteps”. – Discussions in Egyptology, kd. 59, 2004, lk. 99–104; P. Vernus. Sagesses de l'Égypte pharaonique. Paris, 2001, lk. 70, 114, märkus nr. 34; J. F. Quack. Ein neuer Zugang zur Lehre des Ptahhotep? – Welt des Orients, kd. 35, 2005, lk. 7–21.

“Ptahhotepi elutarkus” koosneb sissejuhatusest, kolmekümne seitsmest peatükist ning epiloogist, iga maksimi ja epiloogi algussonad on kirjutatud punase tindiga, samuti lõpukolofon. Tekstilõikude ülesehituse loogika jääb tänapäeva lugejale mõnikord arusaamatuks, sest valdavalt kasuistlikult üles ehitatud teoses lihtsalt napib üldistatavat süsteemust, tihti korduvad ühed ja samad teemad erinevates peatükkides; sarnane tekstistruktuur valitseb näiteks ka Vana-Babüloonia aegses Hammurapi (ca 1792–1750 e. Kr.) seaduste koodeksis. Õpetuslikud näited või ühemõtteliselt tungivad soovitusid pidid kehtima analoogiliste juhtumite puhul.

Milliseid voorusi Ptahhotep eelistab? Eelkõige tõstetakse esile tagasihoidlikkust, õiglusmeelt, ausust, sõnaosavust, mõõdutunnet ning suuremeelsust. Samuti vestluskaaslase tähelepanelikkust, vaikset kuulamist ja vestluse õigeaegset alustamist. Hoiatatakse aga eelkõige needuse, kadeduse, ahnuse, laimu ja liiderlikkuse eest. Tema tungivad soovitusid põhinevad iidsel tarkuskirjanduse traditsioonil ning isikliku elukogemuse mõtestamisel. Tekst sisaldab mitmeid sotsioloogia, pedagoogika ja psühholoogia tunnuseid.

Enda intellektuaalseid võimeid seletab see muinasaja mõtleja mõnikord ka jumala (jumalate) soosinguga. Ometigi ei saa rääkida ainukordsest ajas ja ruumis aset leidnud vahetust jumalikust ilmutusest vanatestamentlikus tähenduses (Jahve kümme käsku

Moosesele). Samuti ei ole Ptahhotepi Piibli prohvetite sugune.

Teemaderohke teose sügavamaks mõistmiseks vaadeldgem lähemalt ettemääratuse ja tahtevabaduse problemaatikat, mis juba iidsetest aegadest peale huvitas egiptlasi. Olgugi et egiptlane motiveeris elu otsustavatel hetkedel oma tegevust jumaliku, sageli tunnetamatu tahtega, jäi inimese aktiivsusele alati ruumi. Kõigepealt kerkis isikliku vastutuse küsimus üles kõlbelise kasvatuse vallas. Nii väljendatakse “Ptahhotepi elutarkuses” predestinatsiooni olemust järgmiselt: “Keda jumal armastab, on kuulja; ei kuule see, keda jumal vihkab (545–546). Süda (s. t. meie mõistes intellekti, emotsioonide, südametunnistuse ning tahte keskus) on see, mis teeb oma isanda kuuljaks või kurdiks (550–551). Inimese elu, õndsus (ning) tervis on tema süda (552).” Neis kolmes ambivalentes, üksteist osaliselt välistavas lauses on esitatud mõte otsustus- ning tegevusvabadusest ja sellele on vastuoluliselt, inimlikust vaatevinklist väga tüüpiliselt ka vastatud. Ühelt poolt rõhutatakse vabaduse printsiipi, teisalt aga esitatakse laialt levinud uskumus inimese vahetust juhtimisest jumala poolt. Kuulmine tähendab kuuletumist edastatavale elutarkusele, tekst ise pärineb aga jumalalt. Kuid indiviidi tegevus- ja tahtevabaduse probleem ei olnud egiptlastele religiooni küsimus (mis polnud peaaegu üldse seotud religioosse antropoloogiaga), vaid kõigepealt praktilise moraali valdkond.⁸ Kes siis ikkagi on see teo-

⁸ Põhjalikumalt üliolulise teema kohta läbi ajaloo vt. R. Parant. *L'affaire Sinouhé*. Aurillac, 1982; S. Morenz. *Untersuchungen zur Rolle des Schicksals in der ägyptischen Religion*. Leipzig, 1960; G. Fecht. *Literarische Zeugnisse zur persönlichen Frömmigkeit in Ägypten. Analyse der Beispiele aus den ramessidischen Schulpapyri*. Heidelberg, 1965, lk. 125, märkus nr. 108, lk. 128, märkus nr. 116; G. Fecht. *Schicksalsgöttin und König in der "Lehre eines Mannes für seinen Sohn"*. – *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, kd. 105, 1978, lk. 14–42; G. Fecht. *Der Vorwurf an Gott in den "Mahnworten des Ipu-wer"* (Pap. Leiden I 344 recto, 11, 11–13, 8; 15, 13–17, 3). *Zur geistigen Krise der ersten Zwischenzeit und ihre Bewältigung*. Heidelberg, 1972; D. Sitzler. *Vorwurf gegen Gott. Ein religiöses Motiv im Alten Orient (Ägypten und Mesopotamien)*. Wiesbaden, 1995, lk. 18, 49; J. Assmann. *Ägypten: Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1984, lk. 201–220; E. Otto. *Der Vorwurf an Gott*. – *Marburger Vorträge*, Hildesheim, 1951; K. F. D. Römheld. *Wege der Weisheit. Die Lehren Amenemopes und Proverbien 22, 17–24, 22*. Berlin–New York, 1989, lk. 132–135; H. Brunner. *Der freie Wille Gottes in der ägyptischen Weisheit*. – *Les sagesses du Proche-Orient Ancien*. Colloque de Strasbourg 17–19 mai 1962, Paris, 1963, lk. 103–121; J. Assmann. *Weisheit, Loyalismus und Frömmigkeit*. – (Hrsg. E. Hornung, O. Keel), *Studien zu altägyptischen Lebenslehren*, Fribourg–Göttingen, 1979, lk. 12–72, H. Sternberg-el-Hotabi. *Weisheitstexte in ägyptischer Sprache*. – *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, kd. III, Gütersloh, 1991, lk. 192–193; H. Brunner. *Die menschliche Willensfreiheit und ihre Grenzen in ägyptischen Lebenslehren*. – (Hrsg. H.-J. Klimkeit), *Biblische und ausserbiblische Spruchweisheit*. Wiesbaden, 1991, lk. 41–43.

ses nii tihti mainitud “jumal”? Vana-Egiptuse panteon sisaldas palju jumalaid, kes tulenevalt oma üleloomulikust olemusest olid põhimõtteliselt kõik võrdsed. Seepärast märgistab vastav nimisõna harilikult autorile eriti intiimset jumalust – tulenevalt kultuskohast või konkreet-

sest olukorrast. Sageli nimetatakse kuningat niisamuti jumalaks, sest vastavalt oma loomusele seisib ta väga lähedal jumalatele või lausa samastus nendega. Praegustel egiptoloogidel on tihti keeruline, kui mitte võimatu teha vahet vaarao ning jumala(te) vahel.⁹

⁹ H. Bonnet. Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1971, lk. 218–225; H. Junker. Die Geisteshaltung der Ägypter in der Frühzeit. Wien, 1961; H. Kees. Der Götterglaube im alten Ägypten. Leipzig, 1941, lk. 273; H. Kees. Totenglauben und Jenseitsvorstellungen des alten Ägypten. Leipzig, 1956, lk. 31–40; E. Otto. Monotheistische Tendenzen in der ägyptischen Religion. – Welt des Orients, kd. II, 1955, lk. 99–100; J. Spiegel. Das Werden der altägyptischen Hochkultur. Heidelberg, 1953, lk. 230–232; G. van der Leeuw. Phänomenologie der Religion. Tübingen, 1970, lk. 171–185; E. Hornung. Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen. Darmstadt, 1971, lk. 20–56; J. Vergote. La notion de Dieu dans les livres de sagesse égyptiens. – Les sagesse du Proche-Orient Ancien. Colloque de Strasbourg 17–19 mai 1962, Paris, 1963, lk. 159–191; G. Fecht. Der Vorwurf an Gott in den “Mahnworten des Ipu-wer”. Heidelberg, 1972; G. Fecht. Literarische Zeugnisse zur “Persönlichen Frömmigkeit” in Ägypten. Heidelberg, 1965; D. Sitzler. Vorwurf gegen Gott. Ein religiöses Motiv im Alten Orient (Ägypten und Mesopotamien). Wiesbaden, 1995; W. Barta. Der anonyme Gott der Lebenslehren. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 103, 1976, lk. 79–88; E. Otto. Der Vorwurf an Gott. Hildesheim, 1951; J. Assmann. “Gott”. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, E. Otto), kd. II, Wiesbaden, 1977, tulp 756–786; S. Morenz. Die Heraufkunft des transzendenten Gottes. – (Hrsg. E. Blumenthal, A. Onasch), Religion und Geschichte des alten Ägypten. Gesammelte Aufsätze. Weimar, 1975, lk. 77–120; J. Baines. Practical Religion and Piety. – Journal of Egyptian Archaeology, kd. 73, 1987, lk. 79–98; E. Otto. Gott als Retter. – Tradition und Glaube, Festschrift Karl Georg Kuhn, Göttingen, 1971, lk. 9–22; J. Assmann. Ägyptische Hymnen und Gebete. Zürich, 1975; G. Posener. La piété personnelle avant l’âge amarnien. – Revue d’Égyptologie, kd. 27, 1975, lk. 195–210; P. Vernus. Le dieu personnel dans l’Égypte pharaonique. – Centre interdisciplinaire d’Étude de l’évolution des idées, sciences et technique, Colloques de la Société Ernest Renan, Paris, 1977, lk. 143–157; E. Blumenthal. Sinuhe’s persönliche Frömmigkeit. – Jerusalem Studies in Egyptology (edit. I. Shirun-Grumach), Wiesbaden, 1998, lk. 213–231. Eksisteerib hulk erinevaid elutarkustes esinevate “jumala” (ntr) mõiste tõlgendusi. Osa egiptoloogia vanemaid ja nooremait klassikuid nägid temas “ainsat kõrgeimat universaalset taevajumalat” (näiteks: H. Brugsch. Religion und Mythologie der alten Aegypter. Leipzig, 1891, lk. 90–120; E. A. W. Budge. The Gods and the Egyptians, kd. I, New York, 1904, lk. 138–160; H. Junker. Ägyptische Religion. Freiburg, 1933). Järelikult oli egiptuse religioon oma alustes monoteistlik. Kuid eelmise sajandi keskpaigaks süvenes ka teistsugune arusaam jumala olemusest – nii hoomab H. Kees “ntr”-s siiski mingit suvalist jumalust või jumalikkust isendas (H. Kees. Der Götterglaube im alten Ägypten. Leipzig, 1941), H. Stocki arvates tähendab aga see termin üht abstraktset jumalamõistet (H. Stock. ntr nfr. – Saeculum, kd. 1, 1950, lk. 635; sarnast seisukohta vrd. H. Brunner. Ägyptische Religion. – Handbuch der Orientalistik, 1. Abt., kd. Leiden–Köln, 1970, lk. 27). S. Morenz määratleb eluõpetuste anonüümset jumalat kas ürgjumala, jumal-demiurgina (S. Morenz. Ägyptische Religion. Stuttgart, 1960, lk. 27) või lokaaljumalana (S. Morenz. Die Heraufkunft des transzendenten Gottes in Ägypten. Berlin, 1964, lk. 8). E. Hornung interpreteerib “ntr”-i päikesejumalana (E. Hornung. Der Eine und die Vielen. Darmstadt, 1971, lk. 8). Samuti võidi “Jumalaks” nimetada valitsevat või juba surnud vaarao, seda eriti Vanas Riigis. Vana Riigi aegsetes elutarkustes ei mainita kordagi ei templi ega hauakambrite juures pühitsetavat riitust, niisamuti isiklikku suhestatust jumalaga. Kuid “Õpetuses Merikarale” (I vaheperiood) seletatakse juba ekspliteeritud jumala olemust, erinevate jumaluste nimesid mainimata. Jumal valvab Maati üle ja tasub igale surelikule õige mõõduga. Teose vaimse kulminatsiooni moodustab inimkonna religioosse kirjavara paremikku kuuluv hümn anonüümsele jumal-demiurgile. Keskmise Riigi 12. dünastia ajal loonud autorite mõtiskluste keskpunktis on vaaraojoaalsus; jumalatele ainult osutatakse, rõhutamaks valitseja iseloomu teatavaid külgi. Uues Riigis algasid aga murrangulised poliitilis-ideoloogilised muudatused. Kuningas kaob peaaegu täiesti didaktilistest tekstidest. “Ani elutarkuses” (13.–12. saj. e. Kr.) ilmub esmakordselt käibele väljend “sinu jumal”, mis osutab kindlalt nn. isikliku vagaduse tendentsi süvenemisele. Viimase kõrval muutub õpetuslikes tekstides tähtsamaks jumal(ate) ning surnukultus (termini “personaalne vagadus” tõi egiptoloogiasse käibele James Henry Breasted oma kuulsas monograafias “Development of Religion and Thought in Ancient Egypt” (London, 1912, lk. 349). Kuid erinevalt “Ptahhotepi elutarkusest” ei usuta enam kaljukindlalt jumaliku maailmakorra igavesse kestusesse. Näiteks “Amenemope elutarkuses” (ca 12. saj. e. Kr.) näib autori peaeesmärgiks olevat ühe noormehe õigele eluteele juhatamine, kusjuures kumab läbi mõte inimese täielikust sõltuvus-alluvusest jumalast.

Kokkuvõtvalt võib konstateerida, et prevaleerivate praktilis-utilitaristlike ja kasvatustlike eesmärkide kõrval arutleti didaktilistes teostes (kaasa arvatud “Ptahhotepi elutarkuses”) mõnikord ülimalt abstraktsete probleemide üle. Eespool analüüsitud mõtisklus predestinatsiooni olemuse üle kuulub kindlalt vanimate (kui see pole mitte esimehe!) selletaoliste mõttevahetuste hulka kogu muinasaja Lähis-Ida kultuuriruumis. See on sajandeid hiljem Uues Riigis lõplikult püsistunud nn. isikliku vagaduse esimene nii eksplitseeritud ettekuulutus. Kuid lõplikult kujunes personaalne vagadus oma täiuses välja just Uue Riigi ajastul II aastatuhandel e. Kr. Sarnane vaimne protsess leidis aset ka Mesopotaamias, sumeri ja akadeemilise kirjanduses tõstetakse üles küsimus jumaliku õigluse kohta II aastatuhande alguses e. Kr.¹⁰

Hiljemalt Vana Riigi alguseks arenes välja jumaliku maailmakorra, tõe ning õigluse mõiste Maat (mꜣt), kelle garandiks saab olla ainult jumal-kuningas. Maat jääb edaspidigi eetiliseks ideaaliks, kuid Uue Riigi teisest poolest ei ole selle peamine hoidja enam vaarao, vaid jumal. Maat personaliseerub jumalates, samastudes tema vaba tahtega. Nüüd ei ole enam tähtis niivõrd Maat-printsiibile vastav tegevus kui jumala arm. Isiklik vagadus, sealhulgas jumala-inimese vahetu kommunikatsioon riituse ning palve kaudu, ilmneb eriti selgelt “Amenemope elutarkuses”.

Uue Riigi teisel poolel leiab aset muutus eelsteemade valikus – senine kõrgete ametikohtade, rikkuse, kuningatunnustuse ülistamine mõnevõrra taandub pereelu, matusetalituse, eduka naisevõtu jms. ees. Esiplaanile tõuseb hoopis privaatsfäär, kaasa arvatud sisemine enesekindlus ning rahulolu. Demootilises kirjas talletatud õpetused toimivad

loomulikult senise elutarkuste traditsiooni raames, kuid võrreldes varasemate aegadega on need temaatiliselt vähem rubritseeritud ja keeleliselt lihtsakoelisemad. Muinas-Egiptuse hääbuva didaktilise kirjanduse tuntuim teos on maaharijate elu-olu käsitlev “Anhšēsonki elutarkus”.

Ptahhotepi arusaamad inimlikest voorustest, pahedest ning nõrkustest sarnanevad mõneti oma valdavalt ratsionaalse põhjenduse poolest (just mõistus on hea ja kurja mõõt) Sokratese, Platoni ja Aristotelese eetika alustega, kattumata ometigi antiikreeka filosoofide mõtteviisi ning vastavate mõistetega fundeeritud argumentatsiooniga.¹¹

Lõpetuseks teose keelest ja stiilist. Teose mõttetasand on palju arenenum ja sügavam kui tolleaegne vanaegiptuse kirjakeel. Paljud üldistavad mõisted ei olnud veel välja kujunenud või vähemalt selgelt defineeritud. Vastavat puudujääki üritab autor ületada sünonüümide ning parafraside abil. Sageli esineb ka parallelism-membrorumit. Keel on rikas metafooride ning piltlike väljendite poolest. Pealegi on selgelt tunda, et teose vormile pole mitte vähem tähelepanu pööratud kui sisule. Siiski ei ole “Ptahhotepi elutarkus” kirjanoduslikult (eelkõige stilistiliselt) nii täiuslik kui “Sinuhe jutustus”.

P. S. Heitkem veel põgus pilk didaktiliste tekstide autorkonna sotsiaalsele päritolule. Vana ja Keskmise Riigi ajal olid need peamiselt ühiskonna ülemkihtidest pärit mõtlejad, mõnikord omistatakse pseudoepigraafiline autorlus isegi kuningatele (näiteks “Õpetus Merikarale” ning “Amenemhet I elutarkus”). Uuest Riigist alates tugevneb aga demokraatiseerimisintentsioon, Hilis-Egiptuse perioodil (I aastatuhat e. Kr.) esinevad õpetuste loojatena juba alamametnike seast pärit kirjutajad.¹²

¹⁰ Vt. C. Wilke. Göttliche und menschliche Weisheit im Alten Orient. – (Hrsg. A. Assmann), Weisheit. Archäologie der literarischen Kommunikation III. München, 1991, lk. 261.

¹¹ F. Junge nimetab “Ptahhotepi elutarkust” isegi protoplatooniliseks eetikaks, mis on muidugi ilme liialdus (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps und die Tugenden der ägyptischen Welt. Freiburg–Göttingen, 2003, lk. 91). Täiendavalt teema kohta vt. *op. cit.*, lk. 82–171.

¹² Teema kohta vt. H. Brunner. Altägyptische Erziehung. Wiesbaden, 1957, lk. 32–38.

Ptahhotepi elutarkus

(väljavõtted)

(Sissejuhatus)

Linnavalitseja (1), vesiir (2) Ptahhotepi (3) elutarkus (4), Majesteedi (5), Ülem- ja Alam-Egiptuse kuninga (6) Isesi (7) juures, elagu (ta) lõppematult igavesti (8)!

Linnavalitseja (ning) vesiir, Ptahhotep, kõneleb (9): “Valitseja, minu isand (10)! On alanud nõtrus (11), vanadus (12) on saabunud (13), lapsenõrkus on tabanud (mind). Iga päev on unisus. Silmad on muutunud nõrgaks, kõrvad on kurdid, jõud kaob (14). Mu süda (15) on nõrk. Suu vaikib, see ei räägi (enam). Süda on lõpus (ja) ei suuda meenutada eilset päeva. Luud valutavad. Hea muutus halvaks. Igasugune maitsetunne on läinud. See, mida vanadus teeb inimestele, on igas suhtes halvim. Nina on kinni, see ei hinga (16). Raske on seista (ja) istuda. Kästagu “teenrile seal” (17) valmistada “vanadusesau” (18). Ah, ütlen ma talle “kuulajate” (19) sõnad (ning) esivanemate nõuanded, mis kunagi kuulusid jumalatele (20). Ah, tehtagu sulle sama! Kadugu alamate kannatused (21)! Teenigu sind “Mõlemad Kaldad (22)!”.

(Siis) sõnas selle Jumala Majesteet (23): “Õpeta teda esivanemate sõnade (järgi). Ah, olgu ta eeskujuks ülikute lastele (24)! Sisenegu kuulmine temasse (ja) igasugune südame mõtlemine, kui (ta) räägib talle (25), (sest) keegi ei sünni targana.”

(Õpetused)

Suurepärase kõne algus (26), öeldud järeltuleva valdja, “Jumala isa” (27), “Jumala armastatu”, kuninga vanima poja (28) tema ihust, linnavalitseja (ning) vesiiri Ptahhotepi poolt (29), selleks et kasvatada mitteteadja teadjaks (30). Suurepärase ütluse loetelu, kuulaja kasuks (ja) sõnakuulmatu kahjuks.

I (Seejärel) ütles ta oma pojale: “Ära ole üleolev oma teadmistega. Täitugu su süda sellega, mida ma tean. Pöördu võhiku nagu teadja poole, (sest) kunagi ei jõuta oskuste piirideni (31). Ei ole meistrit, kes oleks täiuslik. Hea kõne on rohelisest kivist varjatud (32), (mõnikord) leitakse see (isegi) teenijannade jahvatuskividelt (33).”

II Kui sa leiad vestluskaaslase (34) tema hetkel, kes on sinust võimekam, (siis) painuta oma käsi (ning) küüruta oma selga (35)! Ära ole üleolev tema vastu! Ta ei saa sinuga kunagi võrdseks (36)! Hoidu talle millegi halva ütlemisest (ja) tema vastu tegutsemisest ta (kõne) ajal. Sinu enesevalitsemine tasakaalustab tema rikkuse (37).

III Kui sa leiad võrdväärse vestluskaaslase tema hetkel (38), (siis) lase ilmuda esile sinu võimekusel vaikimise kaudu, isegi kui ta midagi halba räägib. Suur saab olema kuulajate etteheide (talle), (kuid) sinu nimi jääb heasse kuulsusse.

IV Kui sa leiad vestluskaaslase tema hetkel, kes on nõrk (39) ja ei ole sulle võrdne, siis ära ole vihane (40) tema vastu, (kuna) ta on nii hale! Pane ta maha (41), ta kummutab end ise ümber. Ära räägi temaga, et kergendada oma südant, selleks et pesta oma südant. On halb kahjustada nõrgasüdameelist (42) ülikute poolt.

V Kui sa oled juhtival kohal (43) ja käsutad paljude (44) kavatsusi, siis otsi igat sobivat juhust, et sinu kavatsus ei saaks olema ülekohtune. Suur on Maat (45), kestev (ja) toimiv, (juba) Osirise ajast on ta hävimatu (46)! Seadustest üleastujat karistatakse. Sellest (47) jääb ahne ilma! Ülbus võib (küll)

röövida kokku varandusi, (kuid) ebaõiglus ei saavuta kunagi (oma) eesmärki! Lõpuks jääb kestma ainult Maat (ja siis) ütleb inimene: “See on minu isa valdus.”

VI Ära tekita hirmu inimeste seas, sest jumal vastab samaga. Kui mees ütleb: “Ma tahan sellest elada”, siis see sõna tekitab tal (hiljem) leivapuudust. Kui mees ütleb: “Ma tahan olla rikas”, siis (tegelikult) ta sõnab: “Ma olen oma mõistust kasutanud enda vastu.” Kui mees ütleb: “Ma tahan teist (paljaks) röövida”, siis langeb ta lõpuks tundmatu kätte. Ei ole kunagi täide läinud inimeste kurjad kavatsused, vaid jumala tahe on see, mis jääb! Ürita edaspidigi elada sisemises rahus, sest mida nemad (48) hoiavad, ka saabub!

Märkused ja kommentaarid

1. Tõenäoliselt Vana Riigi aegse Egiptuse pealinna Memphise valitseja, see oli üks Ptahhotepi ameteist (täiendavalt vt. K. Sethe. Erläuterungen zu den ägyptischen Lesestücken. Darmstadt, 1960, lk. 46). Lisaks vrd. F. Lacombe-Unal. Le prologue de Ptahhotep: interrogations et propositions. – Bibliothèque d'étude de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, kd. 99, 1999, lk. 283–297.

2. Araabia keelest pärit laensõna, teatud tinglikkusega tähistab egiptoloogia terminoloogias vanaegiptuse kõrgeimat ametnikku, kelle kompetentsi kuulusid sõjalised, juriidilised ning maksualased küsimused. Alates 5. dünastiast juhatas ta samuti suuremaid ehitustöid kuningaresidentsis ja nekropolis (Giza, Sakkara), haldas strateegilisi latusid ning aaretekambrit. Vesiir kontrollis ka ametlike dekreetide ettevalmistamist. Ühesõnaga – see oli suurt vastutustunnet ja mitmekülgeid põhjalikke teadmisi nõudev ametikoht. Mitmeid väljapaistvaid Vana Riigi perioodi vesiire jumalikustati hiljem – Imhotep, Ptahhotep, Kagemni, Mehu – kolme esimest peeti pärimuslikult veel elutarkuste autoriteks (täiendavalt vt. D. Wildung. Imhotep und Amenhotep. München, 1977).

Tiitli transliteratsioon on “ḥḥtj” (Wörterbuch der ägyptischen Sprache (Hrsg. A. Erman, H. Grapow), kd. V, Berlin, 1971, lk. 343–344; E. Martin-Pardey. Wesir. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. VI, Wiesbaden, 1987, lk. 1227–1235. Vrd. R. Hannig. Grosses Handwörterbuch

Ägyptisch-Deutsch(2800 – 950 v. Chr.). Mainz, 1995, lk. 944; R. Hannig, P. Vomberg. Wortschatz der Pharaonen in Sachgruppen. Mainz, 1999, lk. 166; R. Hannig. Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit. Mainz, 2003, lk. 1439–1441. Täiendavalt vt. W. Emery. Great tombs of the first dynasty, kd. II, London, 1954, lk. 58; H. G. Fischer. – JNES, kd. 18, 1959, lk. 265. Vanas Riigis olid vesiirideks enamasti vaaraode lähisugulased, printsid (E. Martin-Pardey. Wesir..., tulp 1231, kuid ka Uue Riigi ajastul jätkus osaliselt säärane riigivalitsemise praktika.

Ameti erakordsusele viitab kas või Boulaqi papüürus nr. 18, kus vesiiri nime mainitakse esimesena kõikidest pidulikust söömisriitusest osa võtvate ülikute seas (E. Martin-Pardey. Wesir..., lk. 1231). Ühele hetidi valdajale saadetud õnnitluslähituses on vesiir ainus nimeliselt esile tõstetud õukondlane (E. Edel. Der Brief des Wesirs Paširaja (Bo 69/608–301/u). – Nachrichten der Akademie der Wissenschaften Göttingen, vihk 4, 1978, lk. 120–129; lisaks vrd. F. L. Griffith, W. F. Petrie. The Hieroglyphic Papyrus from Tanis. London, 1889, taf. 13).

Sõna “vesiir” on allikaliselt täheldatav hiljemalt vaarao Džoseri valitsemisajast, see esineb veel 30. dünastia tekstides (E. Martin-Pardey. Wesir..., tulp 1231).

Tema kohta vt. A. Weill. Die Zeziere des Pharaonenreiches. Strassburg, 1908; W. Helck. Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches. Leiden, 1958; W. Helck. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches. Glückstadt, 1954; N. Kanawati. Go-

vernmental Reforms in Old Kingdom Egypt. Warminster, 1980; E. Martin-Pardey. Untersuchungen zur Provinzialverwaltung zum Ende des Alten Reiches. Hildesheim, 1976; B. Menu. Recherches sur l'histoire juridique économique et sociale de l'ancienne Égypte. Versailles, 1982, lk. 114–167; K. Baer. Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the 5th and 6th Dynasties. Chicago, 1960; N. Strudwick. The Administration of Egypt in the Old Kingdom. Cambridge, 1986.

3. Ptahhotep (ptḥ-ḥtp (w)) – teofoorne meessoost isikunimi, tähendab “Ptah On Rahul” (või “Armuline”). Prantsuse egyptoloog Claire Lalouette'i nimetõlgendus erineb veidi minu variandist: “Puisse le Dieu Ptah etre satisfait” (C. Lalouette. Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Égypte. Paris, 1984, lk. 337, viide nr. 3). Nimi esines eriti sageli Vana Riigi ajal, mil kuningaresidensi Memphise kohalik käsitööjumal Ptah sai Niilusemaa üheks tähtsamaks jumaluseks.

R. B. Parkinson avab mõnevõrra põhjalikumalt Ptahhotepi tausta: “Two viziers Ptahhotep are known from this period; the first (Ptahhotep I) is probably the historical basis for the character here. Both of their tombs may show signs of later reverence, suggesting that they were regarded as culture heroes by the start of the Middle Kingdom.” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940–1640 BC. Oxford, 1997, lk. 265, märkus nr. 1)

Lisaks vt. F. A. K. Breyer. Ptahhotep – von Ptahs Gnaden der Weise mit dem dreifachen Palindrom. – Welt des Orients, kd. 31, 2000–2001, lk. 19–22; G. Roeder. Die ägyptischen Personennamen, kd. 1–2, Glückstadt, 1935–1952; R. B. Parkinson. Poetry and Culture in Middle Kingdom. A Dark Side to Perfection. London–New York, 2002, lk. 315, märkus nr. 22; E. Martin-Pardey. “Ptahhotep”. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. IV, Wiesbaden, 1982, tulp 1181; P. Vernus. Le Vizir et le balancier: à propos de l'Enseignement de Ptahhotep. – Études sur l'Ancien Empire et la nécropole de Saqqara dédiés à Jean-Philippe Lauer (edit.

C. Berger, B. Mathieu). Montpellier, 1997, lk. 437–443.

4. Elutarkuse või lihtsalt õpetuse transliteeratsiooni on šb;j.t. Nili Shupaki arvates tuleb tuletatud substantiivist sb (“vārav”). Nii Egiptuses kui ka Iisraelis mõistsid linnavärvate ees istuvad kohtunikud õigust (N. Shupak. Where Can Wisdom Be Found? The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature. Fribourg-Göttingen, 1993, lk. 31; 361). Shupaki hüpotees ei tundu mulle veenev olevat.

Tõsi küll, verb šb (“õpetama”) on seotud ülestõstetud kepiga kujutatud determinatiivi kaudu ka füüsilise karistamisega. Šb;j.t tähendab veel käsitööoskusi, viisakaid laukombeid, siivsät käitumist eelkõige vanemate ja ülemuste suhtes, enesekontrolli jms. (vrd. N. Shupak. Where..., lk. 31). Seega – hästi lai, nüanssiderohke mõiste.

Lauselõik “Linnavalitseja, vesiir Ptahhotepi elutarkus” on kirjutatud punase tindiga.

5. “Minu, (Sinu, Tema) Majesteet” (ḥm) – Oleg Berlev peab seda valitseja jõu vahendiks, kuninga väliseks kehakujuliseks eneseväljenduseks ja tema kaitseks (lähemalt vt. O. D. Berlev. Obščestvennye otnošenija v Egipte epoxi Srednego carstva. Moskva, 1972, lk. 33–44).

Vrd. Siegfried Morenz: “Die Urkunden dieser Zeit, vorwiegend Grabinschriften der Grossen des Reiches und daneben auch Dekrete der Könige selbst, wählen für die Person des einzelnen Herrschers eine andere Bezeichnung als für den Träger des überpersönlichen Amtes. Sie sprechen, von feineren Nuancen abgesehen, im einen Falle von ḥm, was wir recht unglücklich mit “Majestät” zu übersetzen uns gewöhnt haben, obwohl es von Haus aus ganz im Gegenteil den “Leib” bezeichnet.” (S. Morenz. Ägyptische Religion. Stuttgart, 1960, lk. 38)

6. See tiitel (n-šw.t-bj.t) kinnitab vaarao õigusi kogu Egiptuse üle. Esmakordselt on kaksikiitel täheldatav kuningas Deni (I dünastia viies valdjas) valitsemise ajal, arvatavasti võeti ta kasutusele juba varem. Tiitli mõlemad osad võisid tähistada nii kuningaametit kui ka seda institutsiooni. Eraldi ei esine nad kunagi kuninganime ees (W. Helck. Der “König von Ober- und Unterägypten”. – Festschrift für W. Westendorf. Göttingen, 1984, lk. 251–256).

Eriti varasematel aegadel tähendas Ülem- ja Alam-Egiptuse egiptlastele kogu kultiveeritud maailma; säärane arusaam kajastub veel aastatuhandeid hiljem hellenismiperioodi kreekakeelsetes ametlikes raidkirjades, kus Ülem- ja Alam-Egiptuse kuningat nimetatakse oikumeeni *basileus* 'iks (s. t. valitsejaks).

Põhjalikumalt Egiptuse vaaraode titulatuuri kohta vt. W. Budge. *The Book of the Kings of Egypt*, kd. 1–2, London, 1908; H. Gauthier. *Le livre des rois d'Égypte*, kd. 1–5, Le Caire, 1907–1917; S. Schott. *Zur Krönungstitulatur der Pyramidenzeit*. Göttingen, 1956; J. von Beckerath. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. München, 1981; E. Otto. *Die beiden Länder Ägyptens in der Religionsgeschichte*. Rom, 1938; E. Otto. *Wesen und Wandel der ägyptischen Hochkultur*. Heidelberg, 1969, lk. 16; O. D. Berlev. “Zolotoe” imja egipetskogo carja. – J.-Fr. Champollion i dešifrovka egipetskix ieroglifov. Moskva, 1979, lk. 41–60; P. A. Clayton. *Vaaraode kroonika. Vana-Egiptuse valitsejad ja dünastiad valitsemisaegade kaupa*. Tallinn, 2001.

7. Täielik nimi on Džedkara (“Kestev On Ra Ka (= teisik)”) – Isesi (valitses ca 2355–2325 e. Kr.). Viienda dünastia eelviimane kuningas maeti Sakkarasse. Platoo serval olev väike, 24 m kõrgune kungas tähistab kunagist püramiidi; selle lähedal asus vaarao surnutempel, millest suurem osa hävis II vaheperioodil ning mida kasutati hiljem 18. dünastia ajal matusepaigana (põhjalikumalt vt. P. A. Clayton. *Vaaraode kroonika. Vana-Egiptuse valitsejad ja dünastiad valitsemisaegade kaupa*. Tallinn, 2001, lk. 62–63). Lisaks vt. A. Dodson. *Monarchs of the Nile*. London, 1995; J. von Beckerath. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. München, 1981; C. Aldred. *Egypt to the End of the Old Kingdom*. London, 1965; R. Müller-Wollermann. *Krisenfaktoren im ägyptischen Staat des ausgehenden Alten Reiches*. Tübingen, 1986; K. Sethe. *Urkunden des Alten Reiches*, kd. I, Leipzig, 1933; D. Wildung. *Die Rolle ägyptischer Könige im Bewusstsein ihrer Nachwelt*. Berlin, 1969; H. Goedicke. *Die Stellung des Pharaos im Alten Reich*. Wiesbaden, 1960.

8. Vaarao igavest elu iseloomustavate mõis-

tete seas esinevad muu hulgas “lõppematus” (ḏ.t) ja “igavik” (nhḥ). Harilikult tõlgendatakse neid formaalselt kui “igavesest ajast igavesti”. Kummagi täpne tähendus ei ole veel teada. Kõige sagedamini tõlgitakse mõlemat sõna igavikuna. Kuid kahe lekseemi esinemine viitab minu meelest mõningastele erinevustele ning vastastikusele täiendamisele. Arvatavasti on mõnikord esimese kirjamärgi (ḏ.t) järel seisvate determinatiivide (muumia ja maariba) tähendus konkreetsem, väljendades maise lineaarse ajadimensiooni muundumist staatiliseks ning muutumatuks. Teine mõiste (nhḥ, sõnamääratleja on hoopis päikeseketas) väljendab eelkõige universumis toimuvat looduse katkematut ringkäiku. Nii nagu saatus, alluvad ka aeg ja igavik jumalatele, kõigepealt päikesejumal Ra´le ning surnute isandale Osirisele. Ra´d seostatakse valdavalt nhḥ´ga; Osiris kui allilma valitseja väljendab lõpetatust ja tardunud edasikestust (ḏ.t). Egiptlase seisukohalt vaadatuna kehtivad mõisted nii olevikus kui ka tulevikus. Sealjuures kuulub nhḥ enamjaolt siinpoolseuse ning ḏ.t teispoolseuse sfääri.

Täiendavalt egiptlaste igaviku-arusaama kohta vt. E. Hornung. *Verfall und Regeneration der Schöpfung*. – *Eranos-Jahrbuch*, kd. 46, 1977, lk. 411–449; J. Assmann. *Königsdogma und Heilserwartung. Politische und kultische Chaosbeschreibungen in ägyptischen Texten*. – D. Hellholm (Hrsg.), *Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East*. Tübingen, 1983, lk. 345–377; S. Schott. *Altägyptische Vorstellungen vom Weltende*. – *Analecta Biblica*, kd. 12, 1959, lk. 319–330; H. Brunner. *Die Grenzen von Zeit und Raum bei den Ägyptern*. – *Das hörende Herz*. Freiburg–Göttingen, 1988, lk. 354–363; W. Westendorf. *Raum und Zeit als Entsprechungen der beiden Ewigkeiten*. – *Festschrift für H. Brunner*. Bamberg, 1983, lk. 422–435; S. Stadnikow. *Zeit, Ewigkeit und Raum im alten Ägypten als Forschungsfeld der gegenwärtigen Ägyptologie. Analyse des Forschungsstandes*. – *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, kd. 12, Münster, 1999, lk. 161–177; S. Stadnikow. “ḏ.t-Unendlichkeit” und “nhḥ-Ewigkeit” in den Pyramidentexten der Könige des Alten Reiches. – *Mitteilungen für Anthro-*

pologie und Religionsgeschichte, kd. 14, Münster, 2001, lk. 275–310; J. Assmann. Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten. Heidelberg, 1975; P. A. Bochi. Images of Time in Ancient Egypt. – Journal of the American Research Center in Egypt, kd. 31, 1994, lk. 94f.; E. Brunner-Traut. Frühformen des Erkennens. Darmstadt, 1996, lk. 101–102; W. Westendorf. Lehre von zwei Ewigkeiten und ihre Nutzenwendungen durch den Toten, dargestellt anhand des 17. Kapitels des Totenbuches. Wiesbaden, 1975.

9. Väljend *dd.f* (“*ta räägib*”; “*ta kõneleb*”; “*ta ütleb*”) esineb sageli egiptuse ülikute hauakambritesse sisse raiutud autobiograafiate hauakambri omaniku nime ja tiitlite järel. Sellele traditsioonilisele algusele järgneb tavaliselt üleminek esimesele isikule. Ka “Ptahhotepi elutarkuses” juhatatakse põhitekst sisse just säärase ütlusega, millele loogiliselt järgneb pöördumine teises isikus.

10. Vaaraod tähistatakse siin suhteliselt harva esineva kirjamärgiga (*itj*; “valitseja”); determinatiividena on kujutatud kaht krokodilli. Võib-olla soovib teose autor eriti rõhutada pöördumise isiklikku iseloomu.

Pöördumine “minu isand” (*nb.j*) on rõhutatult pidulik, osutades kuninga jumalikule loomusele. Rahvusvahelises diplomaatilises kirjavahetuses ei nimetanud Egiptuse vaaraod teiste riikide valitsejaid kunagi “is(s)andateks”.

11. Raugaks saamise kulgu märgib substantiiv “nōtrus” (*tnj*; vt. põhjalikumalt: G. Wirz. Tod und Vergänglichkeit. Ein Beitrag zur Geisteshaltung der Ägypter von Ptahhotep bis Antef. Sankt Augustin, 1982, lk. 19–22). Lisaks vt. G. Burkard. Textkritische Untersuchungen zu ägyptischen Weisheitslehren des Alten und Mittleren Reiches. Wiesbaden, 1977, lk. 194f.

12. Vanadust tähistati sõnaga *i3:w*, see tähendas vananemisprotsessi lõppstaadiumi, rauk olemist, seisundit üsna vahetult enne surma. Nii loeme ühes Teeba hauakambri (Uus Riik): “*Ta maetakse vanaduse (i3:wj) järel.*” (E. Lüddeckens. Untersuchungen über religiösen Gehalt, Sprache und Form der ägyptischen Totenklagen. Berlin, 1943, lk. 121). Täiendavalt tekstilõigu kohta vt. G. Burkard. Textkritische Untersuchungen..., lk. 117f.

Surmast ja teispoosusest Muinas-Egiptuses vt. J. Assmann. Pythagoras und Lucius: zwei Formen “ägyptischer Mysterien”. – Ägyptische Mysterien? (Hrsg. J. Assmann, M. Bommas), München, 2002, lk. 59–77; J. Assmann. Erlösung durch Rechtfertigung. Altägyptische Todesvorstellungen. – Der Tod in den Weltkulturen und Weltreligionen (Hrsg. C. von Barloewen), München, 1996, lk. 137–161; J. Assmann. Maat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten. München, 1990, lk. 109–113; E. Hornung. Das Totenbuch der Ägypter. Zürich, 1979; J. Spiegel. Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion. Glückstadt, 1935; J. Yoyotte. Le jugements des morts dans l’Égypte ancienne. Paris, 1961; S. Brandon. The Judgement of the Dead: an Historical and Comparative Study of the Idea of A Post-mortem Judgement in the Major Religions. London, 1967; Ch. Seeber. Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im alten Ägypten. München, 1976; J. Vergote. Immortalité conditionnée de l’ame ou survie inconditionnelle dans l’Égypte ancienne. – A. Théodoridès, P. Nasater, J. Ries (edit.), Vie et survie dans les civilisations orientales. Leuven, 1993, lk. 65–74; M. Lichtheim. Maat in Egyptian Autobiographies and Related Studies. Freiburg, 1992; J. G. Griffiths. The Divine Verdict. – A Study in the History of Religions (Supplements of NUMEN), kd. LII, Leiden, 1991; E. Hornung. Altägyptische Höllenvorstellungen. Wiesbaden, 1968; S. Morenz. Ägyptische Religion. Stuttgart, 1960, lk. 134–141; S. Morenz. Ägyptischer Totenglaube im Rahmen der Struktur ägyptischer Religion. – Religion und Geschichte des alten Ägypten (Hrsg. E. Blumenthal, A. Onasch), Weimar, 1975, lk. 173–213; J. Assmann. Der Tod als Thema der Kulturtheorie: Todesbilder und Totenriten im alten Ägypten. Frankfurt/Main, 2000; A. J. Spencer. Death in ancient Egypt. Harmondsworth, 1982.

13. Selle kirjakohta kompositsiooni ning nüansseeritud tõlgendamisvõimaluste kohta vt. G. Burkard. Ptahhotep und das Alter. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 115, 1988, lk. 19–30.

14. Vörrelgem erinevaid tõlkeid – G. Burkard: “Gebrechlichkeit ist entstanden, das

Greisenalter ist eingetreten, Schwäche ist gekommen, die kindliche Hilflosigkeit kehrt wieder. Die Kraft schwindet, denn müde ist mein Herz, der Mund ist verstummt, er spricht nicht mehr. Die Augen sind trübe, die Ohren sind taub, das Schlafen fällt ihm schwer jeden Tag.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep. – Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, kd. III, Gütersloh, 1991, lk. 197); D. Kurth: “Das Alter ist eingetreten, die Greisenhaftigkeit ist über mich gekommen. Die Gebrechlichkeit hat sich genaht, die Schwäche stellt sich erneut ein und schläfrig ist man, wieder zum Kind geworden, den ganzen Tag lang. Die Augen sind schwach geworden, die Ohren verstopft und die Kraft schwindet dahin...” (D. Kurth. Altägyptische Maximen für Manager. Die Lehre des Ptahhotep. Darmstadt, 1999, lk. 23); E. Hornung: “Gebrechlichkeit ist mir beschieden, das Greisenalter ist eingetreten, die Altersbeschwerden sind gekommen, und Hilflosigkeit ist erneut da. Man liegt unbequem da allzeit, die Augen sind schwach, die Ohren taub. Die Kraft schwindet dahin...” (E. Hornung. Meisterwerke..., lk. 46); M. Lichtheim: “Age is here, old age arrived, Feebleness came, weakness grows, Childlike one sleeps all day. Eyes are dim, ears deaf, Strength is waning through weariness.” (M. Lichtheim. Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings, kd. I, Los Angeles, 1973, lk. 62–63); R. B. Parkinson: “Elderliness has occurred, old age descended; woe is come and weakness is renewing itself; the heart passes the night in pain, every day; the eyes are shrunk, the ears made deaf.” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 250)

15. Egiptlaste ettekujutuse kohaselt oli süda (ib) inimese mõtlemise, tahtejõu, emotsioonide, tahtevabaduse ja intellekti keskus. Süda kuulus lahutamatu koostisosana indiviidi olemuse juurde ning tema säilitamine oli hädatarvilik inimese eksistentsiks nii siin- kui ka sealpoolses. Selle kaudu andsid jumalad inimestele teada oma tahte. Süda järgnes peremehele truu kaaslane ning dialoogipartnerina, kellele muresid kurdeti. Nii oli Heliopolise preester Haheperre-seneb (elas Keskmise Riigi ajal), hoolimata maa õitsengust ja stabiilsusest, väga pessimistlik ümbritseva tegelikkuse suhtes. Tä

ei leia vastust oma ahastavatele küsimustele õigluse kadumise põhjuste kohta, sest kriitika kutsub inimestes esile vaenu ning “südamed ei võta tõde vastu” (põhjalikumalt vt. M. Lichtheim. Ancient Egyptian Literature..., lk. 148; A. Gardiner. The Admonitions of an Egyptian Sage. Leipzig, 1909, lk. 95–110, 17–18; A. Erman. Die Literatur der alten Ägypter. Leipzig, 1923, lk. 149–151).

Südameta inimene on tundetu ja tahtejõuetu, viimase lahkumine kehast põhjustab surma. Indiviid oli oma südame valdaja ja peremees ning pidi üritama igal juhul säilitada kontrolli tema üle. Samuti võimaldas süda inimesel kuulda ja mõista üleskirjutatud elutarkusi, olles ühtlasi ta iseloomu kehastus (täiendavalt vt. H. Brunner. Die menschliche Willensfreiheit und ihre Grenzen in ägyptischen Lebenslehren. – Biblische und ausserbiblische Spruchweisheit (Hrsg. H.-J. Klimkeit), Wiesbaden, 1991, lk. 38; H. Brunner. Zentralbegriffe ägyptischer und israelitischer Weisheitslehren. – Saeculum, kd. 35, 1984, lk. 185–199; H. Brunner. Altägyptische Erziehung. Wiesbaden, 1957, lk. 111–112; A. Piankoff. Le coeur dans les textes égyptiens. Paris, 1930; E. Otto. Ägyptische Gedanken zur menschlichen Verantwortung. – Welt des Orients, kd. 3, 1964, lk. 21; S. Morenz. Gott und Mensch im alten Ägypten. Leipzig, 1984, lk. 99; W. Spiegelberg. Das Herz als zweites Wesen des Menschen. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 66, 1931, lk. 35–47; H. Brunner. “Herz”. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. II, Wiesbaden, 1977, tulp 1158–1168; H. Brunner. Das hörende Herz. – Theologische Literaturzeitung, kd. 79, 1954, tulp 697–700; H. Brunner. Das Herz als Sitz des Lebensgeheimnisses. – Archiv für Orientforschung, kd. 17, 1956, lk. 140–141; H. Brunner. Das Herz im ägyptischen Glauben. – Das Herz im Umkreis des Glaubens, kd. I, Biberach, 1965; H. Bonnet. Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1971, lk. 296–297; A. Hermann. Das steinharte Herz. Zur Geschichte einer Metapher. – Jahrbuch für Antike und Christentum, kd. 4, 1961, lk. 77–87; H. Grapow. Über die anatomischen Kenntnisse der

altägyptischen Ärzte. Leipzig, 1935, lk. 14; J. Assmann. Maat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten. München, 1990, lk. 75, viide nr. 74; J. F. Quack. Die Lehren des Ani. Ein neuägyptischer Weisheitstext in seinem kulturellen Umfeld. Freiburg–Göttingen, 1994, lk. 187–190; J. Assmann. Ägypten. Eine Sinngeschichte. Frankfurt/Main, 1999, lk. 154–156; F. T. Miosi. God, Fate and Free Will in Egyptian Wisdom Literature. – G. E. Kadish, G. E. Freeman (edit.), Studies in Philology in Honour of Ronald James Williams, Toronto, 1982, lk. 78–80; H. Brunner. Die menschliche Willensfreiheit und ihre Grenzen in ägyptischen Lebenslehren. – Biblische und ausserbiblische Spruchweisheit (Hrsg. H.-J. Klimkeit). Wiesbaden, 1991, lk. 40–43; M. Görg. Die Barke der Sonne. Religion im alten Ägypten. Freiburg–Basel–Wien, 2001, lk. 158–163; M. Görg. Gott-König-Reden in Israel und Ägypten. Stuttgart, 1975, lk. 82–83; J. Assmann. Zur Geschichte des Herzens im Alten Ägypten. – (Hrsg. G. Berkemer, O. Rappe), Das Herz im Kulturvergleich. Berlin, 1996, lk. 143–172; E. Hornung. Der Geist der Pharaonenzeit. Zürich–München, 1990, lk. 192–194; J. Assmann. Ägyptische Hymnen und Gebete. Freiburg–Göttingen, 1999, lk. 216–220).

Suur egiptuse-saksa sõnaraamat pakub erinevate kirjakohtade tõlgendamisvõimalustest tulenevalt järgmisi “südame” (ib) vasteid: “Als Sitz des Denkens, Fühlens, Wollens”; “Verstand, Gedanke”; “Gewissen, Charakter”; “Stimmung” (Wörterbuch der aegyptischen Sprache (Hrsg. A. Erman, H. Grapow), kd. I, Berlin, 1971, lk. 59, 13–20).

R. Hannig interpreteerib nii: “Verstand, Meinung, Gedanke, Sitz des Denkens; Wille, Wunsch; Gemüt, Gefühl; Charakter, Gewissen; Bewusstsein, Sitz des Gefühls; Sitz des Gewissens” (R. Hannig. Grosses Handwörterbuch..., lk. 38).

Südame erinevaid tähendusi üritab kokkuvõtvalt mõtestada oma “Ptahhotepi elutarkuse” alases süvauurimuses Friedrich Junge: “Nun ist es wohlbekannt, dass das Herz den “inneren Menschen” ausmacht, aber ich will trotzdem sehen, ob man dem nicht noch ein wenig deutlichere Konturen abgewinnen

kann, dass das “Herz” so viele Bedeutungen annehmen kann, Bedeutungen, die gleichzeitig auch eine Funktion für das menschliche Verhalten zuweisen. Jab ist hier von mir in der Übersetzung der Lehre, in prinzipieller Übereinstimmung mit dem Wörterbuch und der allgemeinen Ansicht, wechselweise als “Geist” und als “Gesinnung”, “Sinnesart”, aber auch als “Sinn”, “Gemüt” oder auch als “Gewissen” wiedergeben worden. Diese Bedeutungen lassen sich in zwei Hauptgruppen zusammenfassen, zum ersten in das, was man die Gesamtheit der inneren Befindlichkeit des Menschen nennen könnte, zum anderen das, was sich daraus als denkendes Inneres ausgrenzen lässt.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps und die Tugenden der ägyptischen Welt. Freiburg–Göttingen, 2003, lk. 114–115)

16. Nina (fnđ) peeti inimese elu keskuks (A. Erman. Die Literatur der Ägypter. Leipzig, 1923, lk. 87, viide nr. 1). Samasugune funktsioon oli ka ajal. Põhjalikumalt nina tähendusest vt. R. Grieshammer. “Nase”. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. IV, Wiesbaden, 1982, tulp 349–351; H. von Deines, W. Westendorf. Wörterbuch der medizinischen Texte, kd. I, Berlin, 1961, lk. 304–306.

17. “Teener seal” (b;k im) – traditsiooniline enesekohane deminutiivne tähistus alluva pöördumisel ülemuse poole. Esineb eriti tihti Keskmise Riigi aegses kirjavaras. Näiteks kirjas Senusert I-le nimetab Sinuhe end just niiviisi: “Siis saatis Tema Majesteet mulle kingitusi ja rõõmustas alandliku teenri (= “teener seal”) süda nagu mõne võõramaa valitseja oma.” (S. Stadnikov. Sinuhe jutustus. Tallinn, 1996, lk. 23)

Vana Riigi perioodil ei olnud väljendi kasutamine veel sagedane. Muu hulgas on see kirjutatud ülik Sabni (6. dünastia) hauakambri seinale: “Kiideti teenrit seal kuningakoja majesteetlikkuses ning teener seal ülistas suurt kuningat, sest kiideti teenrit seal.” (K. Sethe. Urkunden des Alten Reiches, kd. I, Leipzig, 1933, lk. 139; vrd. H. Grapow. Wie die alten Ägypter sich anredeten, wie sie sich grüssten und wie sie miteinander sprachen. Berlin, 1960, lk. 182)

Lisaks vt. G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 197, märkus nr. 28a.

Ž. Žaba interpreteerib b;k im kui "présent serviteur" (Ž. Žaba. Les maximes..., lk. 111, viide nr. 28). Samuti vrd. G. Lefebvre. Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique. Paris, 1949, lk. 17; C. Lalouette. Textes sacrés..., lk. 236, 337, märkus nr. 6; R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 265, märkus nr. 3.

18. H. H. Schmid tõlgendab seda soovi üsnagi originaalselt: "D. h. einen Nachfolger zu unterweisen." (H. H. Schmid. Wesen und Geschichte der Weisheit. Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur. Berlin, 1966, lk. 202, viide nr. 5)

G. Burkardi meelet on "vanadusesau" õpilase ja järeltulija tähistus. (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 197, märkus nr. 28b)

Vrd. M. Lichtheimi märkust: "Staff of old age" is a metaphor for son or successor" (M. Lichtheim. Ancient Egyptian..., lk. 76, märkus nr. 3).

Minu arvates seostub piltlik väljend eelkõige ameti üleandmisega Ptahhotepi juba eelnevalt väljaõpetatud pojale, kes ühtlasi pärib isa ametiga kaasneva aujärje.

Põhjalikumalt vt. E. Blumenthal. Ptahhotep und der "Stab des Alters". – Form und Mass. Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten (Festschrift für Gerhard Fecht). Wiesbaden, 1987, lk. 87–94; vrd. H. Brunner. "Stab des Alters". – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. V, Wiesbaden, 1987, tulp 1224: "Bildlicher Ausdruck für einen Assistenten, Vertreter und präsumptiven Amtsnachfolger, bei Beamten, Priestern und Soldaten, meist höher Ränge. Im ältesten Beleg, der Lehre des Ptahhotep, bittet dieser gealtete hohe Beamte um einen Stab des Alters, und zwar im pPrisse ohne einen Namen zu nennen, in den beiden Varianten ausdrücklich um seinen Sohn. Die Lehre dient dann zur Unterweisung dieses Nachfolgers. – Eine Szene im Grab 2 von el-Berscheh zeigt Vater und Sohn mit den gleichen Würdeabzeichen einander gegenüberstehen, wobei der Sohn die Tatsache preist, dass sein Vater ihn zu seinem Stab des Alters ernannt habe.

In den Kahun-Papyri, also nicht in gehobener Dichtersprache, wird mit Stab des Alters der Nachfolger einer Priesterstelle bezeichnet.

Gelegentlich lässt sich dem Wortlaut entnehmen, dass der Sohn zunächst, wenn er Stab des Alters genannt wird, nur dem Vater zu helfen, ihn zu entlassen hat, ohne dass er bereits Amtsnachfolger geworden ist, nur als solcher vorgesehen. Am ausführlichsten wird die Frage eines Stab des Alters in dem Text von der Amtseinsetzung eines Nachfolgers für den Wesir in der Inschrift des User behandelt."

Täiendavalt vt. R. B. Parkinsoni arvamus: "The Staff of Old Age is an office held by the son as his father's helper, agent, and named successor who will support Ptahhotep in his infirmity; the role of the sage's speech in training his son is underlined by wordplay: Staff and words are homophonous." (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 265, märkus nr. 3)

Lisaks vt. W. Helck. "Altersversorgung". – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, E. Otto), kd. I, Wiesbaden, 1973, tulp 158; H. Brunner. Altägyptische Weisheit. Zürich–München, 1988, lk. 431; E. Hornung. Meisterwerke..., lk. 92; The Literature of Ancient Egypt (edit. W. K. Simpson). New Haven–London, 1973, lk. 160, viide nr. 4; G. Burkard. Ptahhotep und das Alter. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 115, 1988, lk. 19–30; M. A. Korostovcev. Pisky Drevnego Egipta. Sankt-Peterburg, 2001, lk. 39–40.

19. "Kuulajad" (šdmj.w) tähendavad harilikult kohtunikke, kuid siinses kontekstis sobituksid hästi targad vanad ülikud ometigi paremini; vrd. G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 198, viide nr. 30a.

Vrd. M. Lichtheim: "Sdmyw, "those who heard" or "the listeners", often has the specific meaning "judges"." (M. Lichtheim. Ancient Egyptian..., lk. 76, märkus nr. 4)

20. G. Burkard tõlgib järgnevalt: "Dann werde ich ihm die Worte der Hörenden weitergeben, die Gedanken der Vorfahren, die einst den Göttern gehorchten." (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 198)

D. Kurth paneb ümber mõnevõrra vabamalt: "Ich werde ihm dann die Worte der

urteilsfähigen Zuhörer und Richter sagen, die Ratschläge der Vorfahren, die einst auf die Götter hörten.” (D. Kurth. *Altägyptische Maximen...*, lk. 23)

D. Kurth pühendab kirjakohale pikema kommentaari: “Diejenigen Vorfahren, die kluge Entscheidungsträger waren, haben ihr Wissen durch Zuhören von den Älteren erworben und an die Jüngeren weitergeben; die lange Kette reicht zurück bis zu den Göttern, von denen die Ältesten ihre Weisheit durch richtiges Zuhören übernommen haben.” (D. Kurth. *Altägyptische Maximen...*, lk. 52, märkus nr. 32) Vrd. H. Brunner: “Ich will ihn erziehen zu den Worten derer, die noch hören (konnten), das ist: zu den Ratschlägen der Vorfahren, derer, die vormals den Ahnen-Königen dienten.” (H. Brunner. *Altägyptische Weisheit...*, lk. 110)

H. Brunner osutab minu arvates täiesti põhjendatult paljude kirjalike õpetuste olemasolule juba Ptahhotepi eluajal, mainimiste põhjal otsustades olid näiteks Imhotepi ja Džedefhori elutarkused talle teada (*op. cit.*, lk. 431). Samuti märgib H. Brunner, et Pap. Prisse vastava kirjakohta jumalad võivad tähendada vanu kuningaid (*op. cit.*, lk. 432). Seda seisukohta jagab ka Ž. Žaba (*Ž. Žaba. Les maximes...*, lk. 111) ning ei välista H. H. Schmid (*Wesen...*, lk. 205, märkus nr. 6). Vrd. F. Junge: “...ich möchte zu diesem über die Worte derjenigen sprechen, denen zugehört worden ist, und über die Lebeweisen der Früheren die noch auf die Götter gehört hatten.” (F. Junge. *Die Lehre Ptahhoteps...*, lk. 172)

R. B. Parkinsoni tõlge on samuti huvitav: “... so that I may tell him the words of the hearers, the counsels of the ancestors who once listened to the Gods.” (R. B. Parkinson. *The Tale of Sinuhe...*, lk. 250); tema kommentaar: “The continuity between the primordial past of the Gods and his heir offers a chance of immutability, and affirms the value of ancient things in contrast with decline of old age. The sage then turns to the future with a reciprocal wish for the king.” (R. B. Parkinson. *The Tale of Sinuhe...*, lk. 265, märkus nr. 3)

K. F. D. Römheld viitab egiptuse, mesopotaamia ja süüria-kaanani didaktiliste pöördumiste erinevustele. Esimesel puhul esineb s;f

“tema poeg”, teistel aga “minu poeg” (Vanas Testamendis näiteks *beni*); süvenevalt vt. K. F. D. Römheld. *Die Weisheitslehre...*, lk. 10, 80, 136–137.

21. Just nii ongi kirjas: “alamad” (rhjj.t); vt. R. Hannig. *Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800–950 v. Chr.)*. Mainz, 1995, lk. 476; R. Hannig, P. Vomberg. *Wortschatz der Pharaonen in Sachgruppen*. Mainz, 1998, lk. 118–119, 245; R. O. Faulkner. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford, 1982, lk. 152; A. H. Gardiner. *Ancient Egyptian Onomastica*, kd. I, lk. 98ff; *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* (Hrsg. A. Erman, H. Grapow), kd. II, Berlin, 1971, lk. 447.

Tösi küll, seda kirjamarki tõlgitakse siiski üsnagi erinevalt, kus rhjj.t märgib (alam- või liht)rahvast.

Vrd. G. Burkard: “Es werde vertrieben der Streit unter den Menschen.” (G. Burkard. *Die Lehre des Ptahhotep...*, lk. 198); Ž. Žaba: “... de sorte qu'on agisse envers toi de la meme facon, pour que le mal soit détourné du peuple...” (Ž. Žaba. *Les maximes...*, lk. 70); C. Lalouette: “Alors, on fera de meme a ton égard, les maux seront repoussés loin du peuple d'Égypte...” (C. Lalouette. *Textes sacrés...*, lk. 236); H. Brunner: “Ach möchten die Menschen dir Gleiches tun, möge der Unfriede unter den Menschen vertrieben werden...” (H. Brunner. *Altägyptische Weisheit...*, lk. 110); D. Kurth: “... es werde dann später für dich dasselbe getan, damit der Streit unter den Untertanen aufhöre...” (D. Kurth. *Altägyptische Maximen...*, lk. 23); E. Hornung: “Ach, möge dir gleiches widerfahren, möge der Streit unter den Menschen ein Ende haben...” (E. Hornung. *Meisterwerke...*, lk. 46); F. Junge: “Und möge Dir desgleichen tun, damit man die Not von den Untertanen fernhälte...” (F. Junge. *Die Lehre Ptahhoteps...*, lk. 172)

22. Väljend “Mõlema Kaldad” (id.bw) kajastab egiptlaste maailmatunnetuses valitsenud dualismi, mille kohaselt loodus jaguneb kaheks (lähemalt vt. E. Otto. *Die beiden Länder Ägyptens in der Religionsgeschichte*. Rom, 1938; E. Otto. *Wesen und Wandel der ägyptischen Kultur*. Wiesbaden, 1969, lk. 16). Nii koosneb mõiste “Egiptus” (km.t) Ülem-

ja Alam-Egiptusest (njšwt-bitj) ehk “lauskmaast” ja “mägismaast” (ḏw), “Mõlemast Maast” (t;wj) või “Mõlemast Kaldast”, kogu oleva moodustavad kõige üldistavamas mõttes “taevas” (pt) ning “maa” (t;).

Täiendavalt vt. W. Helck. Der “König von Ober- und Unterägypten”. – Festschrift für W. Westendorf. Göttingen, 1984, lk. 251–256.

23. Demonstratiivpronoomen “see” (pn) osutab ühemõtteliselt vaaraole, “selle Jumala Majesteet” tähistab jumalkuningat. Jumal (ntr) esineb vanaegiptuse tekstides sageli, kuid tihti on isegi konteksti analüüsi põhjal võimatu täpselt määratleda, keda peetakse silmas – kas mingit konkreetset jumalust või kuningat.

Kirjakohast mõtiskleb üsnagi sügavalt R. B. Parkinson: “The king is divine like the gods, who are the origin of wisdom; later in the Teaching “God” refers to the undifferentiated divine, rather than a specific god or the king, and is often resumed with “They”. The king’s speech affirms that teaching is needed to supplement the imperfection of mankind.” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 265–266, märkus nr. 4)

Teema kohta lisaks vt. W. Barta. Der anonyme Gott der Lebenslehren. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 103, 1976, lk. 79–88.

24. Ülikuid ja lapsi tähistavate kirjamärkide järel olevad determinatiivid kujutavad mees- ja naissoost isikuid.

25. Ptahhotep kõneleb järeltulijaga.

26. Sõna-sõnalt “sõlmed” (ts.w), igati sobiv nimetus lühidalt sõnastatud läbimõeldud nõuannete jaoks. (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 198, viide nr. 42a)

R. B. Parkinson tõlgib minust veidi erinevalt: “Beginning of the verses of perfect speech...” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 250) Vrd. tema tõlgendust: “Perfect speech refers to ethical as well as rhetorical perfection: it is the spoken embodiment of the ideal wisdom. The title establishes the ostensibly pragmatic tone of the subsequent maxims, in which the effects of virtue are manifest in material prosperity and success, and raises the question of ethical choice and obedience.” (R. B. Parkinson. The

Tale of Sinuhe..., lk. 266, märkus nr. 5)

“Suurepärase kõne algus” on kirjutatud punase tindiga.

27. Tiitel “Jumala isa” (itj-ntr), olles aegajalt saadetud epiteediga “Jumala armastatu” (mrw ntr), esineb alates Vanast Riigist kuni Uue Riigi keskpaigani. Tundub, et see on eelkõige seotud vaarao perekonda otseselt või kõrvalliini kaudu kuuluvate võimukandjatega (põhjalikumalt vt. L. Habachi. “Gottesvater”. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. II, Wiesbaden, 1977, tulp 825–826; L. Borchardt. Der ägyptische Titel “Vater des Gottes” als Bezeichnung für “Vater oder Schwiegervater des Königs”. – Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, kd. 57, Leipzig, 1905, lk. 254–270; H. Bonnet. Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1971, lk. 256, märksõna “Gottesvater”; H. Kees. “Gottesväter” als Priesterklasse. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 86, 1961, lk. 115–125; W. Helck. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches. Glückstadt, 1954, lk. 94–95; L. Habachi. God’s fathers of the first intermediate period. – Annales du service des antiquités de l’Égypte, kd. 55, 1958, lk. 167f).

H. Brunneri meelest ei ole väljendi “Jumala isa” täpne tähendus tolle aja jaoks (s. t. Vana Riik) veel teadlastele selge. (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 432)

28. Tegemist on kõrge õukonnatiitliga, mitte aga suguluse tähistusega. (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 198, märkus nr. 44a)

Vrd. R. O. Faulkneri seletust: “A titular rank; Ptahhotpe was an old man and could not be physical son of King Izezi, but he may well have been of royal blood.” (Edit. W. K. Simpson. The Literature..., lk. 160)

A. Ermani meelest tähendab väljend “Jumala armastatu” ühte preestritiitlit. (A. Erman. Die Literatur..., lk. 88, viide nr. 2)

29. Vrd. kogu lõigu erinevaid tõlkeid – G. Burkard: “Beginn der Lehrsprüche in schöner Rede, gesprochen vom Fürsten, Grafen, Gottesvater, Gottesgeliebten, dem leiblichen Königssohn, dem Bürgermeister und Wesir Ptahhotep...” (G. Burkard. Die Lehre des

Ptahhotep..., lk. 198); D. Kurth: “Hier beginnen die Lehrsätze mit vollkommenem Inhalt, die gesagt hat der Edle, der Fürst, der Gottesvater und Geliebte des Gottes und Königs, der älteste leibliche Königssohn, der Leiter der Stadt, der Wesir Ptahhotep...” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24); lisaks vt. *op. cit.*, lk. 52, tekstirida nr. 42 ja Wörterbuch der ägyptischen Sprache (Hrsg. A. Erman, H. Grapow), kd. II, Berlin, lk. 181,10 ning 16ff.; H. Brunner: “Beginn der Formulierungen vollkommener Rede, die verfasst hat der Fürst und Graf, der von Gott geliebte Gottesvater...” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 111)

Saksa egiptoloog pühendab sellele passu- sele ulatuslikuma kommentaari: “Die mehrfach im Text erwähnte “vollkommene Rede” entspricht einmal der Rhetorik, begreift aber ausser der äusseren Form solcher Rede auch die innere Haltung des Redners ein, wodurch sie sich deutlich von dem antiken Rhetorik-Begriff abhebt.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 432)

30. G. Burkard tõlgendab lauselõiku järgmiselt: “...als Erziehung der Ungebildeten zur Bildung...” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 198), fundeerides seda nii: “das Gegensatzpaar *rh* und *hm*, eig. “wissen” und “nicht wissen”, ist ein zentraler Begriff nicht nur dieser Lehre. Die Übersetzung “Bildung”, “Gebildeter” bzw. ihre negativen Äquivalente werden hier verwendet, da das deutsche “Wissen” etc. nur einen Teil des Umfangs der ägyptischen Begriffe abdeckt.” (*op. cit.*, lk. 198, märkus nr. 47a)

Samuti vrd. D. Kurthi tõlget: “...und zwar zur Erziehung des Nichtwissenden zum Wissenden...” (D. Kurth. Altägyptische Maximen..., lk. 24)

31. H. Brunner tõlgib: “Sei nicht eingebildet auf dein Wissen und verlasse dich nicht darauf, dass du ein Weiser seist, sondern besprich dich mit dem Unwissenden so gut wie mit dem Weisen. Es gibt keinen Künstler, der seine Vollkommenheit erworben hat, denn die Grenzen der Kunst werden nie erreicht.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 111)

Samuti vrd. G. Burkardi versiooni: “Sei nicht hochmütig wegen deiner Bildung, be-

rate dich mit dem Ungebildeten wie mit dem Gebildeten. Denn nie erreicht man die Grenzen der Kunst, kein Künstler existiert, dessen Fähigkeit vollkommen ist.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 199)

G. Burkard tõlgendab pōhjalikumalt (minu meelet mõneti vaieldavalt) kahte viimast lauset: ““Kunst” und “Künstler” in Ermangelung einer besseren Übersetzungsmöglichkeit, die wie das ägyptische *hmw/hmw.t* Person und Eigenschaft mit dem gleichen Wortstamm bezeichnet. Die Begriffe sind eigentlich weiter zu fassen, etwa “Begabung, Befähigung, Vollkommenheit.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 55a)

Samuti vrd. Ž. Žaba tõlkevarianti: “Ne te vante pas de ton savoir, mais consulte un homme illettré de meme qu’un savant – on ne peut atteindre les confins de l’art et il n’y a pas d’artiste qui ait (complètement) acquis sa maîtrise!” (Ž. Žaba. Les maximes..., lk. 72)

D. Kurth tõlgib aga järgnevalt: “Sei nicht hochmütig wegen deines Wissens, sondern berate dich mit dem Unwissenden wie mit dem Wissenden; denn man kann die Grenzen der Kunst nicht erreichen, und es gibt keinen Künstler, der seine Vollendung erlangt hat.” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24)

Vrd. F. Junge: “Fühl Dich nicht erhaben wegen Deiner Kenntnisse, sondern berate Dich mit dem Unwissenden wie mit dem Wissenden: Die Grenze der Kunst ist nicht erreicht und da ist kein Künstler, dessen Meisterschaft vollendet ist.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 173) R. B. Parkinson tõlgib: “Do not proud be because you are wise! Consult with the ignorant as with the wise! The limits of art are unattainable; no artist is fully equipped with his mastery.” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 251) ja tõlgendab: “In the first maxim the limitations of wisdom are stated: absolute wisdom and virtue are impossible unattainable ideals. Wisdom and wise perfect speech are likened to art; this (like mastery) is a term also applied to the efficacy of magic.” (*op. cit.*, lk. 266, märkus nr. 6)

Pōhjalikumalt selle mitmetähendusliku kirjameärgi ʒh.w (mida mina tõlgin kui “oskused”) kohta vt. Wörterbuch der ägyptischen Sprache

(Hrsg. A. Erman, H. Grapow), kd. I, Berlin, lk. 15, 4–7: “Macht eines Gottes oder ḥ – Geistes, Zaubermacht, zauberkräftige Sprüche.”

R. Hannig pakub neile lisaks: “nützliche Kenntnis, Meisterschaft” (R. Hannig. Grosses Handwörterbuch..., lk. 12); R. Hannig. Wortschatz der Pharaonen..., lk. 622; lisaks vrd. R. Hannig. Ägyptisches Wörterbuch I..., lk. 11–12.

Teemast täiendavalt vt. K. Jansen-Winkeln. “Horizont” und “Verklärtheit”: zur Bedeutung der Wurzel ḥ. – Studien zur altägyptischen Kultur, kd. 23, 1996, lk. 201–215; J. Assmann. Altägyptische Totenliturgien, kd. 1, Heidelberg, 2002, lk. 22; W. Westendorf. Der Gebrauch des Passivs in der klassischen Literatur der Ägypter. Berlin, 1953, lk. 56.

Käesoleva tekstilõigu detailsemat analüüsi vt. G. Moers. Fingierte Welten in der ägyptischen Literatur des 2. Jahrtausends v. Chr. Grenzüberschreitung, Reisemotiv und Fiktionalität. Leiden–Boston–Köln, 2001, lk. 174. Samuti vrd. A. Polacek. Lehre der Antike: Randglossen zu Ptahhoteps Anstandsregeln. – Akten des XIII. internationalen Papyrologenkongresses (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung, kd. 66), München, 1974, lk. 339–348.

32. “Roheline kivi” (mfk .t) on malahhiit. G. Burkard omalt poolt lihtsalt möönab: “Ein nicht eindeutig bestimmbarer Edelstein” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 199, märkus nr. 58a). Vrd. tema tõlget: “Die schöne Rede ist verborgener als der grüne Stein, und doch findet man sie bei den Dienerinnen am Mühlenstein.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 199)

H. Brunneri variant on aga järgmine: “Vollkommene Rede ist verborgener als ein Malachit, und doch kann man sie entdecken bei den Mägden über den Mahlstein.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 111)

Saksa egüptoloogi meelest hoiatab kirja-koht tungivald intellektuaalse üleolekutunde eest: “Die am stärksten betonte Stelle der Lehre, der Anfang, warnt eindringlich vor akademischem Dünkel, im Ägyptischen “das Herz aufblasen”, da man immer lernen könne und müsse, und zwar auch von der sozial

niedrigsten Schicht, den Mägden, die, über Handreibsteine gebeugt, Korn mahlen.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 432)

Vrd. ka Ž. Žaba arusaama: “...une bonne parole est plus cachée que le feldspath vert, on la trouve pourtant chez les femmes esclaves aux meules.” (Ž. Žaba. Les maximes..., lk. 72)

“Rohelist kivi” interpreteerib prantsuse kolleeg järgmiselt: “w;ḏ (masculin), pierre précieuse de couleur verte. Il paraît qu’il s’agit ici du feldspath vert (le vert de cuivre, le vert céladon) ou de la turquoise (ce qui est moins probable) ou, enfin, du péridot.” (Ž. Žaba. Les maximes..., lk. 112, tekstirida nr. 58)

D. Kurthi tõlge on sõna-sõnaline: “Die vollkommene Rede ist verborgener als der Grünstein, man findet sie aber bei den Frauen an den Mahlsteinen.” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24) Samuti vt. F. Junge: “... ist die wohlgestaltete Rede auch verborgener als Malachit, so findet man sie gleichwohl bei den Dienerinnen am Getreidereibstein.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 173)

M. Lichtheim paneb ümber ilma mingite kommentaarideta: “Good speech is more hidden than greenstone.” (M. Lichtheim. Ancient Egyptian..., lk. 63)

“Rohelise kivi” nimelise mineraali võimaliku tähenduse kohta vt. A. Lucas. Ancient Egyptian Materials and Industries. London, 1934, lk. 339–340; S. Aufrère. L’univers minéral dans la pensée égyptienne. – Bibliothèque d’Étude, kd. 105, Le Caire, 1991, lk. 543. Lisaks vt. G. Moers. Fingierte Welten..., lk. 176.

33. Vt. F. Junge märkust: “bnw.t “Mühlstein (der grosse Stein), auf dem mit Hilfe des Reibsteins das Getreide gemahlen wird” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 209). Õpetlik on ka A. Ermani lisandus: “... den Ärmsten der Armen.” (A. Erman. Die Literatur..., lk. 88, viide nr. 3)

34. Sõna “vestluskaaslane” (d;ḥšw) kontekstiliselt ammendava tähenduse selgitamine on põhjustanud üsnagi elavat mõttevahetust.

Vrd. R. Hannig: “Verhandelnder”; “Opponent” (R. Hannig. Grosses Handwörterbuch..., lk. 994); G. Fecht: “polemisch, aggressiv dispu-

tieren” (G. Fecht. Ptahhotep und die Disputier (Lehre des Ptahhotep nach pap. Prisse, Max. 2–4, *Dév.* 60–83). – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, kd. 37, 1981, lk. 147, märkus nr. 6); R. O. Faulkner: “disputant” (R. O. Faulkner. Ptahhotep and the Disputants. – Ägyptologische Studien (Hrsg. O. Firchow), Berlin, 1955, lk. 81). Lause algus – “Kui sa leiad vestluskaaslase tema hetkel” – on kirjutatud punase tindiga.

35. F. Junge tõlgib: “Wenn du einem Verhandlungsführer im Augenblick des Agierens begegnest, wegweisendem Verstandes, als jemandem, der begabter ist als du, dann senke deine Arme und verneige dich.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 173)

D. Kurthi tõlkevariant on peaaegu sõna-sõnaline: “Wenn dir in der Ratsversammlung entgegnetritt, der die Gedanken so führt, dass er dir überlegen ist, dann beuge deine Arme und krümme deine Rücken.” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24) Vrd. M. Lichtheim: “If you meet a disputant in action, A powerful man, superior to you, Fold your arms, bend your back...” (M. Lichtheim. Ancient Egyptian..., lk. 63–64)

R. O. Faulkner uurib käesolevat maksimi põhjalikumalt: “If you find a disputant arguing, one who is authoratative and superior to you, bend down your arms and bow your back.” (R. O. Faulkner. Ptahhotpe..., lk. 81). Oma pike-mas analüüsis kirjutab inglise egyptoloog muu hulgas järgmist: “Ikr here apparently conveys a sense of social superiority, since the subsequent sections deal in turn with a “disputant” who is equal in rank of the reader of this book and with one who is his inferior; note also the same word ikr in the sense “well-to-do”, Prisse, 10, 8.” (R. O. Faulkner. Ptahhotpe..., lk. 82)

Täiendavalt vt. H. Brunneri tõlkevarianti: “Wenn du im Dienst auf einen Diskussionsredner triffst, geistesmächtig und dir überlegen, dann beuge deinen Arm (grüsse) und neige deinen Rücken.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 111–112)

36. Vrd. F. Junge tõlget: “... bist du ihm gegenüber herausfordernd gestimmt, kann es dir doch nicht Ebenbürtigkeit verschaffen.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 173) D. Kurth: “... nicht aber lasse dein Herz ihn

herausfordern, denn es kann nicht für dich ebenbürtig auftreten.” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24) R. O. Faulkner: “... if you disagree with him he will not side with you.” (R. O. Faulkner. Ptahhotpe..., lk. 81)

M. Lichtheim: “To flout him will not make him agree with you” (M. Lichtheim. Ancient Egyptian..., lk. 64). G. Burkard: “... denn wenn du ihn herausforderst, lässt er dich nicht ebenbürtig sein.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 199) R. B. Parkinson: “When your heart defies he will not support you.” (R. B. Parkinson. The Tale of Sinuhe..., lk. 251) H. Brunner: “Wenn du aggressiv gegen ihn bist, wirst du doch nicht mit ihm gleichziehen können.” (H. Brunner. Altägyptische Weisheit..., lk. 112) E. Hornung: “Fordere ihn nicht heraus, dann kann er dich nicht zurechtweisen.” (E. Hornung. Meisterwerke..., lk. 47)

37. Vrd. F. Junge tõlget: “Du wirst denjenigen, der Schlechtes sagt, damit abwerten, ihm nicht nahezutreten im Augenblick des Agierens: es bedeutet, dass er ein Unwissender genannt sein wird, und deine Selbstbeherrschung wiegt seine Gaben auf.” (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 173) Kirjakoha kirjamärgide erinevatest interpreteerimise võimalustest vt. F. Junge, *op. cit.*, lk. 210–211.

D. Kurth: “Du sollst ihn, wenn er einmal Falsches sagt, dadurch herabsetzen, dass du ihm dabei nicht entgegnetrittst; denn ohnehin wird man ihm zurufen, er sei ein Nichtwischer, und deine Selbstbeherrschung wird seinem hohen Rang ebenbürtig gegenüberstehen.” (D. Kurth. Die Maximen..., lk. 24–25)

Lisaks vt. K. Sethe poolt teostatud tekstilõigu lõpusosa tõlget: “... deine Selbstbeherrschung hat seinen Reichtum aufgewogen.” (K. Sethe. Erläuterungen..., lk. 49) A. Erman: “... aber wenn er Schlechtes redet, sondern unterlasse es nicht ihm zu widerstehen, damit man ihm “du Unwissender zurufe” (A. Erman. Die Literatur..., lk. 88) G. Burkard: “(Aber) als klein erweisen wirst du den, der Schlechtes sagt, (gerade) durch Zurückhaltung bei seinem Auftritt. (Dann) wird man von ihm sagen: “Er ist ein Ungebildeter”, und deine Selbstbeherrschung wird seine Fähigkeiten aufwiegen.” (G. Burkard. Die Lehre des Ptahhotep..., lk. 199)

M. Lichtheim: "Make little of evil speech By not opposing him while he 's in action; He will be called an ignoramus, Your self-control will match his pile (of words)." (M. Lichtheim. *Ancient Egyptian...*, lk. 64) R. B. Parkinson: "You will make little of such a one who speaks evil, by not opposing him in his moment. He will be summoned as "this ignoramus", your self restraint having matched his riches." (R. B. Parkinson. *The Tale of Sinuhe...*, lk. 251) R. O. Faulkner: "You should make little of the evil speaking by not opposing him in his argument; it means that he will be dubbed an ignoramus when your self-control has matched his prolixity(?)" (R. O. Faulkner. *Ptahhotep...*, lk. 81); lõigu kohta vt. järgnevat filoloogilist analüüsi (*op. cit.*, lk. 82–83).

38. Peatüki ja lause algus on kirjutatud punase tindiga.

39. F. Junge oletuse kohaselt võib kirjamärk hwrw ("nõrk") märkida veel madalast seisusest meest (F. Junge. *Die Lehre Ptahhoteps...*, lk. 211–212).

40. Kombineeritud kirjamärgi d-ib ("raevukas"; "vihane") teine osa koosneb "südamest" (ib; täiendavalt vt. viide nr. 15). Sõna determinatiivina esinevad aga kaks krokodilli; viimane tähendas egiptlastele kõige ohtlikumat reptiili.

41. Sõna-sõnalt: "Lase tal rahus olla!"

42. Teisisõnu – nõrgamõistuslik.

43. Viienda peatüki algus on kirjutatud punase tindiga.

Eriti põhjalikult on seda tekstiosa analüüsinud filoloogilisest aspektist saksa egiptoloog Gerhard Fecht (G. Fecht. *Der Habgierige und die Maat in der Lehre des Ptahhotep* (5. und 19. Maxime). *Glückstadt–Hamburg–New York*, 1958).

44. "Paljude" (š:t) determinatiiv on mehe ja naise mitmuse tähistus.

45. Maat (m;:t) oli muinasegiptuse ühiskonna ja looduse keskne elu ning korra printsiip. Samuti võidi Maati esitada kui "õiglust", "õiguslikkust", "tõde" (vastandina "korratusele" = iš.f.t ja "valele" = grg). Päikesejumal Ra ja vaarao teostasid Maati siin- ja sealpooluses. Teda peeti päikesejumala tütreks ning tarkuse- ja kirjajumala Thoti abikaasaks. Per-

sonifitseeritult kujutati Maati enamasti istuva jumalannana, kellel oli juustes või põlvedel jaanalinnusulg. Säärasel korrapõhimõtte abstraherival inkarnatsioonil loomulikult puudus lokaliseeritav kultuskeskus. Individuaalses surnukohtus vaeti iga egiptlase südant (vt. viide nr. 15) Maati sümboliga. Juba Egiptuse ajaloo alguses mõisteti jumalkuningat "Maati isandana" (lisaks vt. viide nr. 10). Nii näiteks kõlab 4. dünastia valitseja Snofru Horosnimi (vt. J. von Beckerath. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. München, 1981, lk. 178; W. Helck. "Korruption" im alten Ägypten. – *Korruption im Altertum*. München–Wien, 1982, lk. 65; samuti vt. H. Müller. *Die formale Entwicklung der Titulatur der ägyptischen Könige*. Glückstadt–Hamburg–New York, 1938, lk. 29–30).

Maat võib olla inimeste poolt kahjustatav, neil on lausa kalduvus seda teha. Kuid ometigi ei pääse keegi karistusest! Vanas Riigis arvestati kõigepealt koheste riiklike sanktsioonidega.

Maati tähendusest ja tema seotusest kuningavõimu institutsiooniga vt. E. Otto. *Wesen und Wandel der ägyptischen Kultur*. Berlin–Heidelberg–New York, 1969, lk. 65–69; H. Schmid. *Wesen und Geschichte der Weisheit*. Berlin, 1966, lk. 17–27; G. Lanczkowski. *Numinose Ordnungsbegriffe und ethische Normen. – Begegnungen und Wandel der Religionen*. Düsseldorf–Köln, 1970 lk. 139–140, 148–154; S. Morenz. *Gott und Mensch im alten Ägypten*. Leipzig, 1984, lk. 157–177; R. Anthes. *Die Maat des Echnaton von Amarna*. Baltimore, 1952; A. Moret. *La doctrine de Maat. – Revue d'égyptologie*, kd. 4, 1940, lk. 1–14; E. Hornung. *Geschichte als Fest*. Darmstadt, 1966, lk. 27–28; P. Andrassy. *Untersuchungen zum ägyptischen Staat des Alten Reiches und seinen Institutionen*. Berlin, 1987, lk. 21–23; J. Assmann. *Maat: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten*. München, 1990; *Lexikon der Ägyptologie* (W. Helck, W. Westendorf), kd. III, Wiesbaden, 1980, tulp 1110–1119, märksõna "Maat"; H. H. Schmid. *Gerechtigkeit als Weltordnung*. Tübingen, 1968, lk. 46–60; C. J. Bleeker. *De beteekenis van de Egyptische Godin Ma-a-t*. Leiden, 1929; H. Bonnet. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin, 1971, lk. 430–434;

S. Morenz. Ägyptische..., lk. 117–143; J. Spiegel. Das Werden der ägyptischen Hochkultur. Heidelberg, 1953, lk. 455; H. Gese. Lehre und Wirklichkeit in der alten Weisheit. Tübingen, 1958, lk. 7ff.; A. Volten. Der Begriff der Maat in den ägyptischen Weisheitstexten. – Les sagesses du Proche-Orient Ancien. Colloque de Strasbourg 17–19 mai 1962, Paris, 1963, lk. 73–101. W. Westendorf. Ursprung und Wesen der Maat, der altägyptischen Göttin des Rechts, der Gerechtigkeit und der Weltordnung. – Festschrift Will (Hrsg. S. Lauffer), Köln, 1966, lk. 201–225; M. V. Fox. Two Decades of Research in Egyptian Wisdom Literature. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 107, 1980, lk. 126–127; E. Teeter. “Maat”. – (edit. D. B. Redford), The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, kd. 2, Oxford, 2001, lk. 319–320; M. Lichtheim. Maat in Egyptian Autobiographies and Related Studies. Freiburg, 1992; E. Teeter. The Presentation of Maat: Ritual and Legitimacy in Ancient Egypt. Chicago, 1997.

46. Teose autor vihjab otseselt Heliopolise kosmo-teogooniale, mille lõppfaasis toimus inimeste maailma institutsionaliseerimine (F. Junge. Die Lehre Ptahhoteps..., lk. 88, märkus nr. 156–159). Lisaks vt. J. Assmann. Maat..., lk. 172; A. O. Lovejoy. Die grosse Kette der Wesen. Geschichte eines Gedankens. Frankfurt/Main, 1985; W. Westendorf. Eine auf die Maat anspielende Form des Osirisnamens. – Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung, kd. 2, 1954, lk. 165–182; J. G. Griffiths. The Origins of Osiris. Berlin, 1966, lk. 60, 118. Samuti vrd. G. Fecht selle kirjakohta filoloogilist tõlgendust: “Die in Z. 88 vorliegende Textverderbnis dürfte auf die Modernisierung einer typischen AR-Schreibung zurückgehen.” (G. Fecht. Der Habgierige..., lk. 50)

47. Tõe ja korra printsiip Maat. Sumeri-Akadi-Babüloonia kõrgkultuuris sarnanes sumeri Me (akadi vaste *parsu*) egiptuse Maatile (põhjalikumalt vt. viide nr. 45), mida käsitati eelkõige jumalate seaduste kogumina ja õige käitumis- ning elukorraldusena. Selle numinoosse mitmetähendusliku termini adekvaatset tõlget ei ole muinasteadlased seni suutnud tuletada. Võimalik, et Me on verbi

“olema” derivaat. Harilikult jäetakse ta tõlkimata. Täiendavalt vt. I. S. Klotškov. Duxovnaja kul'tura Vavilonii: čelovek, sud'ba, vremja. Moskva, 1983, lk. 40–41, lk. 167, märkus nr. 161; G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London–New York, 1998, lk. 117; B. Landsberger. Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt. – Islamica, kd. 2, 1926, lk. 369; K. Oberhuber. Der numinose Begriff ME im Sumerischen. Innsbruck, 1963; Th. Jacobsen. Towards the Image of Tammuz. Cambridge (Mass.), 1970, lk. 359, märkus nr. 20; G. Farber-Flügge. Der Mythos “Inanna und Enki” unter besonderer Berücksichtigung der Liste der me. Roma, 1973; B. Alster. Studies in Sumerian Proverbs. – Mesopotamia, kd. 3, Copenhagen, 1975, lk. 20–34; Y. Rosengarten. Sumer et Sacré. Le jeu des prescriptions (me) des dieux, et des destins. Paris, 1977; S. N. Kramer. The Sumerians. Their History, Culture, and Character. Chicago, 1963, lk. 115–117, 160–162; G. R. Castellino. Il concetto sumerico di “me” nella accezione concreta. – Analecta Biblica, kd. 13, 1959, lk. 25–30; H. H. Schmid. Wesen und..., lk. 115–118.

Muinas-Juudamaa ja Iisraeli traditsioonis oli mõistel s;dāqā (“õiglus”, “vagus”) mitmeid ühisomadusi Maatiga, kuid nad kattusid ainult osaliselt (vt. H. H. Schmid. Gerechtigkeit als Weltordnung. Tübingen, 1968; H. Brunner. Zentralbegriffe ägyptischer und israelitischer Weisheitslehren. – Saeculum, kd. 35, 1984, lk. 185–199.

48. Jumalad.

Sergei Stadnikov

(1956)

Lõpetanud 1982 Tartu ülikooli, 1983–1986 täiendanud end Peterburis.

Egüptoloog, aastast 2000 ajaloomagister. Avaldanud “Sinuhe jutustuse” kommenteeritud tõlke, “Vana-Egiptuse kultuuriloo” ning arvukalt erialaseid artikleid. Rahvusvahelise Egüptoloogide Assotsiatsiooni ja Baltisaksa Kultuuriseltsi tegevliige.